

Charles Texier'nin Gözünden Selçuk İsa Bey Camisi

Sevil DERİN* - Tülin YENİLİR**

* Dr Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Manisa Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4487-9451>

ROR ID: <https://ror.org/053f2w588>

sevil.derin@cbu.edu.tr

** Dr Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Manisa Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9737-5287>

ROR ID: <https://ror.org/053f2w588>

tulin.yenilir@cbu.edu.tr

Atıf Bilgisi

Derin, Sevil-Tülin Yenilir. "Charles Texier'nin Gözünden Selçuk İsa Bey Camisi".
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 52 (Güz 2024), 89-138.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.511>

Geliş Tarihi	29.09.2024
Kabul Tarihi	06.12.2024
Yayın Tarihi	24.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Veri Toplanması Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Metnin Tashihî ve Geliştirilmesi Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

1375 yılında Aydınoğlu İsa Bey adına yaptırılan Selçuk İsa Bey Camisi, genel şeması korunarak günümüze ulaşabilmiş önemli bir kültür mirasıdır. Cami, karakteristik özellikleri nedeniyle, antik anıtları ve yerleşimleri incelemek üzere Anadolu'ya gelen yabancı gezginlerin ilgi odağı olmuştur. İyi yetişmiş bir bilim insanı ve başlıca uzmanlık alanı mimarlık, jeoloji ve arkeoloji olan Charles Texier de bu seyyahlardan biridir. Texier Fransa'nın; Yunanistan, Arap Yarımadası ve Anadolu'nun keşfedilmesi yolundaki politikaları neticesinde ilk kez 1833'te Fransa hükümetinin finansörlüğüyle bir Doğu seyahatine çıkmıştır. Gezdiği yerlerle ilgili bazı gözlemlerini ve yapıların çizimlerini yayınlama fırsatı bulmuştur. Bu gezinin ardından iki kere daha Anadolu'ya benzer çalışmalar yapmak üzere gelmiştir. 1842'deki son ziyaretinde Selçuk İsa Bey Camisi'nde incelemelerde bulunmuş ve yapının 27 değişik görselini üretmiştir. Bugün V&A Müzesi'ndeki RIBA (Royal Institute of British Architects) arşivinde tutulan, maddi inkânsızlıklar ve araştırma malzemesinin çokluğu nedeniyle yayımlanamayan bu çalışmaları, çoğunlukla İstanbul manzaralarını içeren geniş bir çizim koleksiyonunun parçasıdır. Seyyahın tasnif edilmesi ve yayınlaması için Londra'daki Kraliyet Arşivleri'ne gönderdiği gravürler, Selçuk İsa Bey Camisi'ne ilişkin eksik bilgilere katkı sağlaması açısından büyük önem taşımaktadır.

Makalede, yayınlanmamış bu görüntüler kısaca tanıtılacak ve bugüne kadar hakkında pek çok yayın yapılmış olan caminin yeni ve bilinmeyen unsurları vurgulanmaya çalışılacaktır.

Başka bir gezgin olan Edward Falkener'nin gravürleri yayınlandığı için şimdiye kadar caminin detaylarına dair bilgiler bu gravürlerden alınmıştır. Texier'nin ürettiği çizimler de Falkener'nin çizimleri ile kimi zaman örtüşmekte kimi zaman ayrışmaktadır. Bu nedenle makalede Falkener'nin de çalışmalarına sıklıkla atıfta bulunulmuştur. Bunun gibi diğer seyyahların aktarımları ve çağdaşı birkaç yapının Texier'nin çizimleriyle karşılaştırılması yoluyla gravürlerin bir ölçüde güvenilirliğinin sınanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Charles Texier, Küçük Asya, Seyahatname, Gravür, Selçuk İsa Bey Camisi.

Selçuk Isa Bey Mosque Through The Eyes Of Charles Texier

Sevil DERİN* - Tülin YENİLİR**

* Dr Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History, Manisa Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4487-9451>

ROR ID: <https://ror.org/053f2w588>

sevil.derin@cbu.edu.tr.

** Dr Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History, Manisa Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9737-5287>

ROR ID: <https://ror.org/053f2w588>

tulin.yenilir@cbu.edu.tr

Citation

Derin, Sevil-Tülin Yenilir. " Selçuk Isa Bey Mosque Through The Eyes Of Charles Texier". *The Journal of Turkish Studies*, 52 (Fall 2024), 89-139.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.511>

29.09.2024

Date of Submission

Date of Acceptance

Date of Publication

Peer-Review

Ethical Statement

Author Contributions

Plagiarism Checks

Conflicts of Interest

Complaints

Grant Support

Copyright & License

Double anonymized - Two External

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conceptualization Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Data Curation Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Investigation -Analysis -Validation Author-1 (%50) -Author-2 (%50)
Writing Author-1 (%50)- Author-2 (%50)
Writing – Review & Editing Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Yes - Turnitin

The author(s) has no conflict of interest to declare.

tkidergisii@gmail.com

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

Seljuk Isa Bey Mosque, built on behalf of Aydinoglu Isa Bey, is an important cultural heritage that has survived to the present day by protecting its general plan scheme. Due to its characteristic features, the mosque was the centre of attention for travellers who visited Anatolia to investigate the antique monuments and settlements. One of these travellers was Charles Texier, whose main specialities were architecture, geology, and archaeology. Texier travelled to the East in 1833 for the first time with financial support from the French government, which had a policy about expeditions to Greece, the Arab Peninsula, and Anatolia. He had a chance to publish some observations and drawings of places he visited. After this visit, he visited Anatolia two more times to conduct similar studies. On his last visit in 1842, he investigated the Seljuk Isa Bey Mosque and produced 27 drawings of it. These drawings, now held in the RIBA (Royal Institute of British Architects) archive within the V&A Museum and unable to be published due to financial impossibilities and the abundance of archival materials, are part of an extension drawing collection mainly related to Istanbul drawings. The engravings of Seljuk Isa Bey Mosque, sent by Texier to RIBA to be classified and published, are essential to contributing to the mosque's imperfect information.

This article briefly introduces these unpublished images and emphasises new and unknown elements of the mosque, about which many publications have been made.

Since the engravings of another traveller, Edward Falkener, have been published, information on the details of the mosque has so far been taken from these engravings. Texier's drawings sometimes overlap and sometimes differ from those of Falkener. For this reason, Falkener's works are frequently referred to in the article. The article aims to test the reliability of the engravings to some extent by comparing them with the accounts of other travellers and with Texier's drawings of several contemporary buildings.

Keywords

Charles Texier, Asia Minor, Travels, Engraving, Seljuk Isa Bey Mosque.

Giriş

Cami, kitabesine göre, 1375 yılında Aydınoğulları Beyliği (1308-1425) hükümdarından, İsa Bey (1360-1390) tarafından yaptırılmıştır.¹ Güçlü denizcilik ve ticari faaliyetleri ile bilinen Aydınoğulları'nın siyasi ve ekonomik gücünün bir yansıması olarak, özellikle Birgi ve Ayasuluk'taki imar işlerinin zenginliği dikkat çekmektedir. Çok sayıda mimari eserin günümüze ulaştığı bu dönemin en ünlü ve anıtsal yapısı şüphesiz Selçuk İsa Bey Camisi'dir. Harim önündeki avlusuyla Anadolu'daki ilk örneklerden biri olması, cami planının Şam Emeviye (714) ve Diyarbakır Ulu Camilerinin (1090) planlarına yakınlığı gibi sebeplerle Türk mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Öyle ki camiyi ziyaret eden Evliya Çelebi yapının Şam Emeviye Camisi'ne benzerliğini şu şekilde ifade eder: "Öyle sanatlı camidir ki dört tarafının duvarları baştan başa beyaz ham mermer kaplıdır. Kiblesi üstünde iki kargir yapı kubbesi hemen Ümeyye Camii mihrabının kubbesi gibi bu kubbe de göklere doğru yükselmiştir".²

Suriyeli ustalar vasıtasıyla kökeni Suriye'ye dayanan ve yüzyıllar boyunca çeşitli varyasyonlarda inşa edilen plan şemasına sahip camide harim önündeki revaklı avlu, buraya girişi sağlayan üçlü açıklık ve avluya açılan üç büyük taçkapı karakteristiktir. Bununla birlikte camide önemli yenilikler de gözlenmektedir. Ayrıca yine mihrap önündeki iki kubbesiyle de öncü durumdadır. Bunun yanında cephe düzenlemesiyle harim ve avluda homojen bir birliktelik sunulmaya çalışılmıştır. Özellikle batı cephesinin taş işçiliği, pencere ve kapılardaki süsleme detayları çağdaş Suriye ve Mısır Memlûk sanatının izlerini taşıırken, düğümlü geçmeler ve renkli taş işçiliği Zengi mimarisine atıfta bulunmaktadır. Harimle avlunun birleştiği yerde, avlu girişleri üzerine yerleştirilen iki minareden günümüze ulaşabileni Anadolu Selçuklu mimarisinden etkiler yansıtır. Bu durum daha sonra Osmanlı camilerinde yerleşecek bir geleneği başlatması bakımından önemlidir. Minarelerin sırlı ve sırsız tuğlayla inşası, mihrap önü kubbelerinin çini-mozaiik kaplamalı pandantif geçişleri de yine Türk sanatı

¹ Necmettin Emre, "Aydınoğlu İsa Bey Camii", *Arkitekt*, 103-104, 1939; Selda Kalfazade, "İsâ Bey Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, 2000, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isa-bey-camii-izmir>.

² Evliya Çelebi, *Günüümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, c. 9. kitap 1. cilt, ed. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 153.

geleneğine bağlanmakta ve yapının inşasında yerli ustaların da çalışmış olabileceğini düşündürmektedir.³

Yapı bu özelliklerinden dolayı Anadolu'ya çoğu zaman antik eserleri ve yerleşimleri incelemek üzere gelen yabancı seyyahların da ilgi odağı olmuştur.⁴ Efes'i ziyaret için gelen seyyahlar başlangıçta konumlarının yakınlığı ve devşirme malzemenin bolluğu nedeniyle camiye St. John Kilisesi zannetmiş ve kilisenin camiye dönüştürüldüğünü düşünmüşlerdir.⁵ Sonraları buraya, yoğun süsleme programı ve mimari özelliklerinden dolayı, seyahatnamelerinde yer vermeye devam etmişlerdir. İngiliz mimar Edward Falkener'nin (ö.1896) İsa Bey Camisi'ne ilişkin çalışmaları özellikle küçük bir grup çizimle birlikte en detaylı olanıdır.⁶ Falkener *Efes ve Diana Tapınağı* başlıklı seyahatnamesinde caminin XIX. yüzyılın ilk yarısında tahrip edilmiş doğu ve kuzey kapılarıyla daha az detaylı da olsa mihrap ve minberin görünümelerini resmetmiştir. Falkener'nin bu çalışması, İsa Bey Camisi'nin günümüze gelebilen, detaylı ve erken görünümünü içerdiği için önemli bir başvuru kaynağı olmayı başarmıştır. Öyle ki birçok bilimsel çalışmaya ve caminin restorasyon uygulamalarına bu eserin kaynaklık ettiği görülmektedir. Konu hakkında erken tarihli ilk çağdaş ve bilimsel çalışma ise Viyana Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1906'da yapılmıştır.⁷ K. Otto-Dorn'un titizlikle hazırladığı bir çalışmasında da Falkener seyahatnamesini

³ Selda Kalfazade, "Aydinoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-Aydinoğulları Tarihi*, 2010, 258-59.

⁴ Ancak 1671 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi'nin camiyle ilgili övgü dolu aktarımları, yapı hakkında pek çok detay sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin erken tarihli bu ziyareti şüphesiz çok kıymetlidir. Çalışma açısından en önemli bilgilerden biri yapının mevcut minberi hakkında yaptığı gözlemlerlerdir. Bu makalede Evliya Çelebi'nin cami hakkındaki bütün gözlemlerine yer verilmemiştir. Ancak açığa kavuşturulması gereken kimi noktalarda kendisinin tanıklığına başvurulmuştur. Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. kitap 1. cilt, 153-55.

⁵ Erken dönem seyyahlarından olan M. Corneille le Bruyn bunlardan biridir. Bkz. M Corneille le Bruyn, *A Voyage to the Levant: or Travels on the Principal Parts of Asia Minor, the Islands of Scio, Rhodes, Cyprus & with an account of the most considerable Cities of Egypt, Syria and the Holy Land*, London 1702, 20-21.

⁶ Edward Falkener, *Ephesus and the temple of Diana*, DAY & SON, London 1862, 154. https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/falkener1862/0186/info,thumbs#col_image.

⁷ *Forschungen in Ephesos*, Alfred Hölder, Viyana 1906.

sıklıkla kullandığı görülmektedir. Otto-Dorn makalesinde Texier'nin Küçük Asya⁸ olarak tanıdığımız eserine de gönderme yaparak; "Texier kendi zamanında zaten harabe halinde olan caminin daha ayrıntılı bir tanımını ya da krokisini bize sunmamıştır" şeklinde bir yorumda bulunmaktadır.⁹ Otto-Dorn, Texier'nin yayınlanmamış yüzlerce çiziminin İngiltere'deki RIBA'da olduğundan habersizdir. Bugüne kadar çok da fazla bilinmeyen Texier'ye ait bu çizim arşivindeki görsellerin büyük bölümü İstanbul'daki Roma, Bizans ve Osmanlı eserlerini kapsamaktadır. İçerisindeki görsellerin bir grubu İran'daki, birkaçı da Anadolu'daki bazı diğer yapılara aittir. Selçuk İsa Bey Camisi de Anadolu'daki yapılardan biri olmakla çalışmada geniş şekliyle ele alınacak olan pek çok detayı barındırmaktadır.¹⁰ Öte yandan Texier, kendisine ün getiren ve kısaca *Küçük Asya* ismiyle tanınan eserinde kimi konulara değinmesine karşın maliyetinden dolayı görsellerine yer veremediğini dile getirmektedir.¹¹

1. Charles Texier ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler Hakkında

Asıl adı Charles Felix Marie Texier olan mimar, arkeolog ve kâşif, 1787'den sonra Kral XVI. Louis'nin evinde doktorluk yapan Marie Texier'nin üçüncü çocuğu olarak 29 Ağustos 1802'de Versailles'da doğmuştur. 1823'te École des Beaux-Arts'a (Paris Güzel Sanatlar Okulu) girmiş, 1824'te Fransa'nın antik anıtlarını ölçmeye ve çizmeye başlamıştır.

⁸ Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure. Beaux arts, monuments historiques, plans et topographie descrites antiques*, c. 1-2-3., Firmin-Didot, Paris 1839.

⁹ Katharina Otto-Dorn, "Die Isa Moschee in Ephesos", *Istanbul Forschungen*, 17, 1950, 118-19.

¹⁰ Bu çalışmada Texier'nin yayımlamadığı görüntülerden Selçuk İsa Bey Camisi'ne ilişkin olanlar, sözü geçen merkezden satın alma yoluyla elde edilmiştir. Görsellerden üçünün açık erişimi için bkz. <https://www.ribapix.com/search?adv=false&cid=0&mid=0&vid=0&q=%C4%B0sa%20Bey%20Mosque&sid=false&isc=true&orderBy=0> (Erişim tarihi: 11.09.2024).

¹¹ Texier Fransız hükümetinin görevlisi olarak Osmanlı topraklarında bulunmaktadır ve dolayısıyla çalışmaları hükümetçe fonlanmaktadır. Ancak çalışmalarının tamamı hükümetin söz verdiği miktarı ödeyememesi ve sonraki çalışmalarına da yeterli destek vermemesi gibi nedenlerle yayınlanamamıştır. Basılı eserlerinde resmi raporları sıklıkla yayınlayarak bu konuda okuyucuları bilgilendirmektedir. Bunlardan biri için bkz. Charles Texier, *Description De L'armenie, La Perse, Et La Mésopotamie*, c. I, Firmin-Didot, Paris 1842.

1825'te Bayındırlık İşleri Müfettişliği'nde bulunmuş¹² eski eserlerin çizimlerini yapmak üzere kendi ülkesinde görevlendirilmiştir.¹³

Fransa'nın Yunanistan, Arap Yarımadası ve Anadolu'nun keşfedilmesi yolundaki politikaları neticesinde 1833'te Fransa Milli Eğitim Bakanlığı'nun finansörlüğüyle bir Doğu seyahatine çıkmıştır.¹⁴ Texier'nin Anadolu'ya yaptığı üç seyahatten bu ilk ve en uzun seyahatinin sonuçları, 1839'da *Description de l'Asie Mineure. Beaux arts, monuments historiques, plans et topographie descrites antiques*¹⁵ (Küçük Asya'nın Tasviri; Güzel Sanatları, Anıtların Tarihi, Antik Şehirleri Planları ve Topografyası) ismiyle yayınlanmıştır. 1862 ve 82'de *Description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie* (Küçük Asya: Asya yarımadasının eyaletleri ve şehirlerinin coğrafi, tarihi ve arkeolojik tasviri) başlığıyla iki baskı daha yapmıştır.¹⁶

Texier, Küçük Asya'daki keşif güzergahını belirlerken Strabon'un gösterdiği rotayı kullandığını belirtmektedir. Bu rota Kapadokya eyaletinden başlar ve doğudan batıya doğru herhangi bir sistematik düzen olmadan ilerler.¹⁷ Düzenli raporlarla bölgenin keşfine ilişkin olarak Fransız

¹² Butler bu tarihi 1827 olarak vermiştir. "Texier, Charles (-Félix-Marie)," *Grove Art Online*, 2003, <https://www.oxfordartonline.com/groveart/view/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oao-9781884446054-e-7000084026>.

¹³ Stefanos Yerasimos, "Texier, Charles", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, 1994, 260-61.

¹⁴ Boudin M. Amédée, C.-F.-M. TEXIER, *Chevalier De La Légion D'honneur.*, c. II, Paris 1870, 13-14.

¹⁵ Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure*, 1-2-3.

¹⁶ Ülkemizde 2002 yılında üç cilt halinde basılmış, Küçük Asya ismiyle yaygın bir tanınırlığa kavuşmuştur Charles Texier, *Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Kazım Yaşar Kopruman, 3 c., Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, 2002. Ancak bu eserin 1882 baskısı, Türkçeye ilk kez Ali Suat Bey tarafından 1922-24 yılları arasında çevrilip yayınlanmıştır Charles Texier, *Küçük Asya; Coğrafyaya, Tarihe, Asar-ı Âtikâya ait Tarif*, çev. Ali Suat, 3 c., Matbaa-i Âmire, İstanbul 1923-24. Yine üç cilt halinde basılan bu ilk çeviri, harf inkılabı öncesi olduğu için Arap alfabesi ile yapılmış bu nedenle 2002'de Latin harflerine çevrilmiştir. 2002'de yayınlanan üç ciltlik eser Ali Suat Beyin çevirisini esas almakla birlikte ilk baskıda daha fazla yer verilen gravür ve resimlerle zenginleştirilmiştir.

¹⁷ Charles Texier, *Asie Mineure: description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie*, 3 c., Firmin-Didot, Paris 1862, 6.

hükümetini bilgilendiren Texier, 1834 senesinin 16 Mayıs'ında İznik'e hareket etmiş burada iki gün kaldıktan sonra Afyon-Karahisar'a, sonrasında Eskişehir üzerinden Ankara'ya geçmiştir. Burada bulunduğu sürenin yaklaşık iki ay olduğu 16 Temmuz tarihli mektubundan anlaşılmaktadır.¹⁸ Ankara ve çevresinde bir süre araştırmalarda bulunduktan sonra seyyah, Konya üzerinden Antalya'ya varmıştır. Burada yolculuğunun başından beri kendini gösteren kolera hastalığı iyice ağırlaşmış ve kendi deyimiyle Adalya Paşası'nın evinde birkaç gün bakımı yapılmıştır. Buradan hastalığı sebebiyle İzmir'e başpiskoposun evine vardığında tarih 22 Ekim'dir.¹⁹ Hastalığı atlatana kadar İzmir'de kaldığı anlaşılan seyyah, Batı Anadolu'nun sahil şeridinde yakın yerleşimlerindeki araştırmalarını bundan sonra yapmış olmalıdır. Nitekim Aralık ayında İstanbul'dan ailesi ve resmî kurumlar için mektup yazdığı görülmektedir.²⁰ Dolayısıyla 1834 yılının Kasım ayında Selçuk ve Efes'te incelemeler yapmış olması ihtimal dahilindedir. Ancak kaynaklarda seyyahın 1835-37 seneleri arasındaki gezi notlarına ve raporlarına rastlanılmamıştır. Texier'nin ilk Anadolu seferinin son iki senesini Batı Anadolu'da benzer araştırmalarla geçirdiği açıktır. Bu nedenle kıyıların keşfi muhtemelen bu iki senelik süreçte olmuştur. 1836-37 seneleri de bu şekilde benzer rotalarda benzer keşiflerle dolu geçmiştir.²¹ Doğu'da dört yıl geçirdikten sonra, çalışmaları henüz tamamlanmamış olmasına rağmen çalışmalarının sonuçlarını hükümete sunmak üzere geri çağırılmıştır.²²

1839-40 senelerinde yaptığı ikinci Anadolu gezisinde²³ Köstence'den deniz yoluyla Trabzon'a oradan Bayburt, Erzurum, Kars ve Ani'yi de içine

¹⁸ Charles; Adolphe Dureau de La Malle Texier, *Notice sur l'exploration de l'Asie Mineure: faite par ordre de M.le ministre de l'instruction publique, pendant les années 1833 à 1837*, Imprimerie de Firmin-Didot freres, 1837, 1-16.

¹⁹ Hastalık nedeniyle ölümden döndüğünü belirttiği raporlarda başpiskoposun kendisine evin çocuğu gibi baktığını belirtmektedir. Jules Berger de Xivrey, "Voyage de M. Texier", *Essais d'appréciations historiques, ou, Examen de quelques points de philologie, de géographie, d'archéologie et d'histoire*. Desforges, France, 1837, 219-23.

²⁰ Jules Berger de Xivrey, *age*, 225.

²¹ Jules Berger de Xivrey, *age*, 229, 45-46.

²² Charles Texier, *Notice sur l'exploration de l'Asie Mineure*, 2.

²³ Anadolu'ya yaptığı ilk seferinde anıtları tek başına ölçmüş ve çizmiş, metinleri yazmış ve yazıtları tercüme etmiştir. Bu ikinci seferinde kendisine bir dizi

alan, Ermenistan olarak adlandırdığı bölgeden güneye inmiş, Mezopotamya üzerinden İran'a geçerek orada İsfahan ve bazı şehirleri ziyaret etmiştir.²⁴ Bunun neticesinde *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie* adlı eseri yayınlanmıştır.

1842 ve 43 yıllarında yaptığı üçüncü ve son Anadolu gezisinde Louvre Müzesi için, Menderes Magnesia'sındaki Artemis Tapınağı'nda kazı yapma ve mermer eserleri Fransa'ya götürmekle görevlendirilmiştir.²⁵ Bu gezide kendisine mimar Jacques-Jean Clerget (1808- 1877) ve ressam Clément Boulanger (1805-1842) İzmir'den Denizli'ye kadar uzanan tüm yolculukları sırasında eşlik etmiştir. Ancak 28 Eylül 1842'de bir grup kazı çalışanıyla birlikte ressam Boulanger sıtmaya yakalanmış ve ölmüştür.²⁶

Texier'nin gezilerinde Anadolu'da rotası ve konumu daha önce bilinmeyen pek çok antik yerleşim ilk kez keşfedilmiştir. Gezgin bunların birçoğunu ilk kez haritalayan ve keşfeden kişi olarak bilinmektedir.²⁷ 1845'te ülkesine döndükten sonra da pek çok görevde bulunmuştur.²⁸

Seyyah, Efes'e gelişi, burada antik ve Türk dönemi eserlerini inceleyişini de 1842'de yaptığını anlatmaktadır.²⁹ Aynı tarihte yazdığı günlüğünden alıntılar içeren 1849 basımı kitabında,³⁰ daha önce üç kez Efes'e geldiğini ve R. Chandler'in rotasını³¹ izlediğini belirtmekte, dördüncü

akademisyenle birlikte bir kurmay subay olan Comte de La Guiche ve o sırada bu gezide *Illustrationes Plantarum Orientalium* başlığı altında 5 cilt halinde yayınlacağı büyük eserini hazırlamakta olan Comte Jaubert eşlik etmiştir M. Amédée, C.-F.-M. *TEXIER*, II, 21-23.

²⁴ E. Butler, "Texier, Charles (-Félix-Marie)".

²⁵ Günümüzde Louvre Müzesi'nin bir bölümünde sergilenen bu mermer frizler yaklaşık 80 metre uzunluğundadır. M. Amédée, C.-F.-M. *TEXIER*, II, 23.

²⁶ Albert Thomas Oliver Rayet, *Milet et le Golfe Latmique*, Paris 1877, 123-24.

²⁷ Julien Duchateau, "Notice Nécrologique sur Charles Texier", *L'Athénée orientale: Mémoires*, no. 32, 1873, 3.

²⁸ M. Amédée, C.-F.-M. *TEXIER*, II, 28.

²⁹ Charles Texier, *Description De L'asie Mineure*, c. II, Typographie de Firmin Didot Freres, Paris 1849.

³⁰ Charles Texier, *age.*, 275, 78.

³¹ Chandler 1764-65 senelerinde Küçük Asya'yı dolaşan bir İngiliz seyyahtır. Chandler'nin de kendinden önceki gezginlerin rotasını benimsediği gezisi hakkında bilgi için bkz. Richard Chandler, *Travels in Asia Minor*, R Marchbank, London 1775. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10366610?page=9>.

seferinde seyyahların daha çok kullandığı, ova üzerinden geçerek Efes'e ulaşılan rotayı takip ettiklerini anlatmaktadır. Buradan Texier'nin İsa Bey Camisi'ne ilişkin incelemelerini birkaç kez tekrarladığı sonucu çıkmaktadır.

Kısacası, Texier'nin Anadolu gezileri çok sayıda özgün bilimsel çalışmanın üretilmesiyle sonuçlanmıştır. Büyük bir kısmı yayınlanmış çalışmaları arasında henüz yayınlanmamış müstakil yazıları ve daha önemlisi çizdiği kayda değer miktarda görsel materyal bulunmaktadır.³² Çizimler, daha önce de değinildiği gibi, kendi isteğiyle ölümünden üç sene önce³³ 1868'de gönderdiği Londra'da, V&A Müzesi bünyesinde bulunan RIBA arşivinde korunmaktadır.

2. Selçuk İsa Bey Camisi

Yapı Ayasuluk Tepesi'nin ovaya uzanan batı yamacında, Artemis Tapınağı'nın kuzeyinde yer almaktadır. Tepenin yamacında yer aldığından, kuzeydoğu cephesi ile güneydoğu bölümü arasında belirgin bir kot farkı meydana gelmektedir.

Harim kuzey-güney doğrultusunda birbirine paralel iki sahnın ve bu sahnuları mihrap ekseninde dikine kesen, kubbeli iki birimden oluşmaktadır. Sahnuların üzeri iki yöne eğimli kırma çatılarla örtülüdür. Harim önünde yapının toplamda üçte ikilik bölümünü kaplayan revaklı avlu yer almaktadır. Revakların örtüsü günümüze ulaşmamıştır.

Cami büyük çoğunluğu yakınındaki Artemis Tapınağı ve çevredeki diğer antik eserlerden getirildiği düşünülen devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiştir.³⁴ Özellikle yapının ana cephesi olan batı cephesi tamamen devşirme mermer bloklarla kaplı iken diğer cepheler kesme taş ve kireç taşlarından düzensiz ve daha az özenli bir şekilde inşa edilmiştir.

Caminin bulunduğu arazinin kuzeydoğu yönünde yamaca yaslanması, avlunun cephe tasarımını da etkilemiş, bu iki yönde birer sıra pencere açıklığıyla yetinilmiştir. Ancak her iki cephede de orijinal durumda son derece özenli ve karakteristik özellikleri bulunan iki kapının yer aldığı

³² Görsellerin büyük bölümü yayınlanmayan İstanbul çizimleridir.

³³ 1871'de hayatını kaybetmiştir. "Annonce du décès de M. Charles Texier, membre de l'Académie", *Comptes rendus des séances de, l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, no. 15, 1871, 301.

³⁴ Otto-Dorn, "Die Isa Moschee in Ephesos", 119-20.

bilinmektedir. Bu kapıların tahrip edilmeden önceki görünüşleri Falkener tarafından 1845 yılında belgelenmiştir XIX. yüzyılın ikinci yarısında bütün aksamı sökülen ve içerisine moloz taş doldurulan kuzey taçkapısından geriye yalnızca mermer sövelerin parçaları ve eşik ulaşabilmiştir. Bu kapı zikzak şeritlerden oluşan geniş bir pano içindeki iki satırlık sülüs yazıyla doldurulmuş kitabesi İzmir'deki Kestane Pazarı Camisi'nin (1667) girişine taşınmıştır.³⁵

Doğu cephesinin güney ucunda yer alan caminin ikinci taçkapısının mermer aksamı da kuzeydeki gibi neredeyse tamamen sökülmüş ve tahrip edilmiştir. Bu kapı da Falkener tarafından en altta içe doğru kıvrılan, yukarı doğru uzayan ve genişleyen volütlü silmelerin açıklık üzerindeki sivri kemeri meydana getirdiği şekliyle resmedilmiştir. Kemerin iç kısmında derin oyuklar şeklinde, zamanında içerisi renkli taşlarla doldurulmuş olabileceği düşünülen sivri tepeli, geniş gövdeli dekoratif şekiller yer almaktadır. Alınlıkta, geniş bir arabesk bordürle çerçevelenmiş Kuran'dan bir ayeti içeren yazı panosu vardır. Pano arabesk spirallerle hareketlendirilmiş bir zemin üzerine serpiştirilmiş, zarif bir sülüs kitabedir. Bu yazı frizi de İzmir'deki Çorakkapı Camisi'ne (1706 öncesi) taşınmıştır.³⁶

Güney cephesi, caminin orta kanadının önüne yerleştirilen ve kubbelerin itme kuvvetini destekleyen payandalarla güçlendirilmiştir. Duvarın ortası üçlü bir pencere grubuyla hareketlendirilmiştir. Yan kanatların her biri nispeten yüksek olan yuvarlak kemerli iki pencere içermektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mihrap nişi tahrip edilerek harime doğrudan girilen bir açıklık icat edilmişse de bu açıklık XX. yüzyıl onarımlarıyla kapatılmıştır.³⁷

³⁵ Tevbe Suresi'nden bir ayetini içeren kitabe için bkz. <https://www.erolsasmaz.com/?oku=422>. Erişim tarihi: 12.08.2024; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Kestanepazarı Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kestanepazarı-camii>.

³⁶ Ali Haydar Bayat, "Anadolu Beylikleri Döneminin En Önemli Eserlerinden Aydınöğlü İsa Bey Camii Kitabeleri", *X. Türk Tarih Kongresi*, 1991. Mihrap üstüne yerleştirilen ayet kitabesi için bkz.

https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2012/09/b/1450555487.jpg (Erişim tarihi: 13.08.2024).

³⁷ *Forschungen in Ephesos*, 115-18.

Kuzey, güney ve doğu cephelerinin kabaca işlenmiş duvar yüzeylerinin aksine, batı cephesi çok daha hareketli görünmektedir. Cephenin güney yarısında, avlu ve harim biriminin birleştiği noktada en heybetli taçkapısı bulunur. Kuzey-güney yönlü iki merdiven dizisiyle ulaşılan yüksek batı taçkapısı yüzeysel mukarnas dışlarından oluşan bir bordür tarafından çevrenmekte ve cepheden bir miktar çıkıntı yapan çerçeve içinde yer almaktadır. Çerçeve içinde, en üstte günümüzde mevcut olmayan bir kitabenin Falkener'nin ziyareti esnasında yerinde olduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Bugün bunun yerinde yalnızca boş pano bulunmaktadır³⁹ ve hemen altında, kuşatma kemerinin üstünde kalan geniş bölümde büyük, siyah mermerden düğümlü geçme motifi vardır. Ortada daha büyük, iki uçta daha küçük olan düğümlerin iki kenarında aynı renk mermerden geometrik motifler, kemer köşeliklerini doldurmaktadır. Alttaki sivri kavsara kuşatma kemeri de zıvanalı geçme şeklinde ve siyah-beyaz renkli taşlarla oluşturulmuştur. Kemer içindeki istiridye kabuğu biçiminde kavsara palmet ve rumi motifleriyle zenginleştirilmiş kıvrım dallarla süslenmiştir. Kavsaranın altında mukarnas sarkıtları yer almaktadır. Sarkıtlarının altında ise iki sıra halinde kitabe şeridi vardır. Şeritlerden üstteki okunamaz derecede aşınmışken alttaki yapının banisi ve mimarının ismini vermektedir. Kitabeye göre caminin banisi Aydınoğlu İsa Bey, mimarı da Ali ibn Muşeymeş el-Dımuşkî⁴⁰ ya da daha bilindik şekliyle Şamlıoğlu Ali'dir.

Batı cephesinde taş işçiliği ve kompozisyon özelliklerinde yoğun biçimde Memlûk sanatının izleri görülmektedir. Kapının güney tarafında birer ve kuzeyinde altlı üstlü ikişer sıra pencere cephede taş işçilikleriyle dikkat çeken diğer unsurlardır. Pencerelerin her biri birbirinden zengin motif ve tarzda süslemeler içermektedir. Mukarnaslı çerçeveler, bitki motifleriyle doldurulmuş rozetler, çeşitli tarz ve renkli taşlarla oluşturulan

³⁸ Falkener, *Ephesus and the temple of Diana*, 152-53. sayfalar arasında numarasız.

³⁹ Pano 1970'te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından buraya yerleştirilmiştir. Bkz. Selda Kalfazade, *Aydınoğlu Mimarisi İçinde İsa Bey Camii'nin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988, 164.

⁴⁰ Zeki Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, 347.

geometrik motifler ve bunların arasında hadis kitabeleri, her bir pencerede farklı şekilde işlenmiştir.⁴¹

Avlunun doğu ve batı kapılarının yanlarında birer tuğla minare yükselmektedir. Bunlardan doğudakinin merdivenli kaidesi dışında bir bölüm günümüze ulaşamamıştır. Batıdaki de 1930lara kadar gövdesinin bir kısmı mevcut ve hasarlıyken İzmir Müzesi'nin gözetiminde restore edilerek bu bölüm kurtarılmıştır.⁴² Mevcut minare dekoratif ve sırlı tuğlaların birlikte kullanımıyla inşa edilmiştir.

Avluda revakları taşıyan sütunların avlu duvarından alçak olması, revakların sundurma çatılarla kapalı olduğunu göstermektedir. Büyük olasılıkla ahşap ya da kiremit kaplı olan sundurma çatılar, günümüze ulaşamamıştır. Sütunlar, başlık ve kaidelerinin büyük bölümü devşirmedir. Bir kısım başlığın ise Türk üçgenleriyle dekore edildiği avlunun ortasında, mihrap ekseninde sekiz köşeli bir havuz yer almaktadır.

Harim kuzey cephesi tıpkı güneyde olduğu gibi kubbelerin hizasında iki payanda ile desteklenmekte, bu payandalar arasında iki sütun geniş açıklığı üç bölmeindedir. Harime girişi sağlayan bu açıklıkları örten kemerler üzerinde alçı şebekeli üç pencere, üçgen kompozisyonda yerleştirilmiştir ve ortasında yuvarlak formlu bir küçük pencere daha yer almaktadır. Cephenin doğu ve batı kanatlarında ise altta ikişer büyük kemerli açıklıkla yine harime girilirken bunların üzerine de ortadakilere benzer formlarda üç pencere yerleştirilmiştir.⁴³ Bu cephe avlu cephelerinin aksine kabayonu taşla, süslemesiz bir şekilde inşa edilmiştir.

Harimde dört granit sütun üzerine oturan tuğla kemerler, enine iki sahnı birbirinden ayırmaktadır. En doğuda yer alan kompozit düzendeki antik başlık dışında, diğer bütün yönlerde kemerlerin oturduğu konsollar ve sütunların başlıkları mukarnasın varyasyonlarıyla dekore edilmiştir. Bunların her birinin kemer üzengi noktalarında kitabe şeritleri yer almaktadır. Mekanın ortasında, kesişen kemerlerin oluşturduğu iki kare bölme kubbelerle örtülüdür. Başka herhangi bir kemer ya da tonoz ekinin

⁴¹ Detaylı anlatım için bkz. Aziz Ogan, "Aydın Oğullarından İsa Bey Camii", *Vakıflar Dergisi*, III, 1956, 79.

⁴² Aziz Ogan, *age.*, 78.

⁴³ Fotoğraf için bkz. <https://tarihgezisi.com/camiler/isa-bey-camii-selcuk-izmir/>, (Erişim tarihi: 14.08.2024).

bulunmaması, orijinalde sadece kalan iki kubbenin mevcut olduğunu, harimin diğer kısımlarının tonozlu olmayıp ahşapla kaplı olduğunu göstermektedir.

Güney kubbede, renkli sırlı çini mozaikle kaplı⁴⁴ dört küresel pandantif kareden sekizgene geçişi oluşturur ve duvarlarında kuzey kubbedekilere benzer sekiz pencere bulunur. Sekizgenden yuvarlak kubbeye geçiş, alçıdan yapılmış mukarnaslarla oluşturulmuştur.

Mihrap nişi XIX. yüzyılın ikinci yarısında, muhtemelen han olarak kullanıldığı dönemde, tahrip edilerek kapı yerine kullanılmıştır. 1895'te taş ve tuğlayla yeniden bir mihrap nişi olarak kapatıldığı bilgisi bulunmaktadır.⁴⁵ Gelişigüzel doldurulan mihrap nişi doksanlı yıllarda bugünkü görünümünü almıştır. Bu görünüş büyük oranda Falkener'in çizimine dayanan, kabaca tasarlanmış bir versiyondur.⁴⁶ Günümüze ulaşamayan caminin minberi hakkında bugüne kadar büyük oranda Falkener'in anlatımları ve çizimleri göz önünde bulundurulmuştur.⁴⁷

3. Texier'in İsa Bey Camisi'ne İlişkin Gözlem ve Çizimleri

Seyyahın Efes'e gitmek için İzmir yolunu kullandığı ayrıntılı betimlemelerle sabittir.⁴⁸ 20 Ağustos 1842'de İzmir'den yola çıkarak Menderes, Torbalı, Bayındır ve Ödemiş hattından iki günde Selçuk ya da eski ismiyle Ayasuluk kentine varmıştır.⁴⁹ Selçuk'a 21 Ağustos akşamı

⁴⁴ 1930larda Aziz Ogan ile caminin tahribatını durdurmak amacıyla basit onarımlar yapan Mimar Necmettin Emre, Halil Ethem'in İstanbul müzeler müdürü olduğu sırada, Şehbal Mecmuası için yazdığı bir yazısında, camiye ziyarete gidenlerin tüfek ve silahlarla çinileri hedef alıp vurmaya çalıştıklarını dile getirir. Emre'nin aktarımına göre Aydın Valisi Kâmil Paşa (1883-85) zamanında binaya bekçi konularak zarar veren kişilerden korunmaya çalışılmıştır. Necmettin Emre, "Aydinoğlu İsa Bey Camii", 173.

⁴⁵ *Forschungen in Ephesos*, 116-17.

⁴⁶ Falkener, *Ephesus and the temple of Diana*, 156-57. sayfalar arasında numarasız.

⁴⁷ Falkener'nin minberin görünümü için bkz. Age. 156-57. sayfalar arasında numarasız.

⁴⁸ Charles Texier, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)-II*, c. 2, 2002, 150-54.

⁴⁹ Geçtiği yerler, bölgenin toplumsal ve siyasi gelişmeleri hakkında yaptığı gözlemler, yorumlar ve yolculuk sırasındaki maceraları için bkz. Texier, *Description De L'asie Mineure*, II, 275-79.

varışını uzaktan gördüğü ve daha sonra içine girdiği kaleyi anlatmakla başlayan seyyah,⁵⁰ geceyi büyük cami olarak adlandırdığı İsa Bey Camisi'nde geçirmiştir. Texier'nin camiyi uzaktan seyredişi ve içine girip onu yeniden görüşünü büyük bir hayranlıkla anlattığı görülmektedir:

Daha önce üç kez ziyaret ettiğim bu eski Müslüman tapınağına ayak bastığımda evime varmış gibi hissettim. Bu harabelerin tek misafiri olan kargaların ötüşü ve baykuşun ağlamaklı sesiyle karşılandım; bu eski sütunları ve her gün bir çiçeğin koparıldığı bu zarif arabesklerin cazibesini yeniden gördüm. Avludaki bitkiler son üç yılda daha da gürleşti ve yavaş yavaş taşları yerinden kaldırıyor.⁵¹

Seyyah hava kararmadan köye gidip köylülerden erzak talep ettiğini, çok geçmeden iki testi su yüklü bir eşek ve önünde süt ile meyve taşıyan 3-4 köylünün kendilerini ağırladığını anlatmakta, havanın kararmasıyla gece için hazırlık yaptıklarından bahsetmektedir. Kendisine eşlik eden Rehber Mehmet'in minarenin altındaki girişte bir mevzi kurduğunu, kendisinin de daha önce de yaptığı gibi soldaki büyük sütunun dibinde yerini aldığını aktarmaktadır. Kafilelerindeki diğer kişilerle birlikte geceye hazırlandıklarını ve köyün sessizliğe bürünmesiyle kendisinde oluşan hisleri şu şekilde aktarmaktadır:

Gecenin bu saatinde, tüm insan gürültüsünün kesildiği, duyulabilen tek şeyin böceklerin binlerce sesi ve gece kuşlarının uzak şarkıları olduğu bir zamanda, bu kadar az bilinen ve yine de çok güzel olan bu Magribi mimarisinin yarattığı etkiyi tarif etmek imkansızdır. İnsan ister istemez Efes'in bu topraklarına hükmeden ve burayı harabeye çeviren prensleri hatırlıyor. Yunanlılar, Romalılar, Bizans prensleri, Selçuklular ve Türkler, geriye kalan tek şey muazzam bir yeşillik örtüsünün altına gizlenmiş bir moloz yığını.⁵²

22 Ağustos gününün bir bölümünü minber ve sütun başlıklarındaki kitabeleri inceleyerek geçirdiğini kaydeden seyyah, minber üzerindeki yazıların ustalikle işlendiğini ve okunmasının zor olduğunu anlatmaktadır. Burada yer alan Muhammed, Ebubekir, Ali, Ömer, Osman gibi isimleri okuduğu görülmektedir. Bunun dışında minberin görünüşünü, tamamı

⁵⁰ Charles Texier, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)-II*, 2, 152.

⁵¹ Charles Texier, *Description De L'asie Mineure*, II, 278.

⁵² Charles Texier, *age*.

boyanmış ve yaldızlanmış olarak tanımlamakta, mermer kabartmalarının güzelliğinden ve minber nişinin Konya Medresesi'nin kapısı gibi dalgalı pervazlara sahip olduğundan bahsetmektedir.⁵³ Anlatımlarını planından bahsederek sürdürdüğü camiye, harim ve avludan oluşan iki eşit parça olarak tanımlamakta, dış cephenin (batı cephesi) hala sağlam olduğunu ve beyaz mermerle inşa edildiğini söylemektedir. Texier'nin anlatımına göre on basamaklı bir merdivenle ulaşılan kapıda zengin yazıtlar vardır ve bu kspının dekorasyonu Kahire camilerindekilere benzemektedir. Pencerelerin tarifsiz arabesk motiflerle bezeli olduğunu anlatan seyyah, pek çok Orta Çağ binasında görüldüğü gibi, dekorasyon için yapının sağlamlığının feda edildiğini ileri sürmektedir. Buna kanıt olarak da caminin bazı yerlerde temellerinin olmamasını ve kubbelere birinin çökmüş olmasını göstermektedir.

Texier, kapı üzerinde kısmen ayakta duran tek bir minare olduğu için caminin tek minareli olduğunu düşünmektedir. İlginç bir şekilde batı girişinin süslemelerinden ve yazıtlarından bahsetmesine rağmen bu yazıtlarda bir sultan, emir ya da prensin adının geçmediğini söylemekte ve dolayısıyla cami tek minareli olduğu için sultan yapısı olmasının mümkün olmadığı yorumunda bulunmaktadır.

Avluya girdiğinde ortada abdest almak için yapılmış bir çeşme gördüğünü söyleyen Texier, avlunun kuzeyindeki süslü kapıya değinmektedir. Ardından harime girişi sağlayan üçlü açıklığın Magribi tarzda kemerleri oluşunu ve bunların muhtemelen hiçbir zaman ahşap kapılarla kapatılmamış olduğu düşüncesini dile getirmektedir. Bu ifade Texier'nin kendinden önce burayı ziyaret eden seyyahların yazdıklarına cevaben kaydedilmiş olmalıdır.⁵⁴

Texier, camide gördükleri arasında döşemeye yakın mermer bir kitabe ve üzerinde binada çalışan sanatçılardan birinin adının bulunduğunu aktarmaktadır. Kitabede "Bu minber, Şam ülkesinin yerlisi Davud oğlu

⁵³ Charles Texier, *age*, 279.

⁵⁴ 1 Mayıs 1699'da St. John Kilisesi'nin camiye dönüştürüldüğünü düşünerek, camiye ziyaret eden Edmund Chishull şüphesiz bunlardan biridir. Chishull, harime girişi sağlayan beş açıklığın, mükemmel ahşap oyma kapı kanatlarına sahip olduğunu anlatmaktadır. Edmund Chishull, *Travels in Turkey and back to England*, London 1747, 23.

Allah'ın fakir kulu Ali tarafından yapılmıştır" ifadesinin bulunduğunu söylemektedir.⁵⁵

Avludakilerle birlikte harimdeki dört büyük granit sütun ve başlıklarına da değinen Texier bunların St. John Kilisesi'ndeki benzerlerine dikkat çekerek oradan getirildiğini söylemektedir. Türk üçgeni dekorasyonlu başlıkları Arap tarzı olarak nitelemekte harimde bir de kompozit başlık bulunduğunu yazmaktadır. Texier incelemelerinin yayınlandığı 1862 tarihli kitabında caminin bir Müslüman mabedi olarak Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmış olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁶

Seyahatinin geri kalanında Ayasuluk'tan bahsetmekte, gördüğü bir Rum köylüyle sohbeti, köylünün ona bazı antik eserleri göstermesi gibi ayrıntılarla devam etmekte ve sonrasında Efes harabelerini incelemeye koyulmaktadır.⁵⁷

Texier'nin çalışmaları, ziyaret ettiği yerlerde bilgi toplama, gözlem, metin yazma, yazıtların tercümesi, ölçü ve çizim işlerini kapsamaktadır. Anadolu'ya gelmeden önce tanımlanmış ilk doğu görevinde çalışmalarını kendisinin yaptığı, sonraki seyahatlerinde kendisiyle birlikte başka sanatçıların da çalıştığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Büyük bölümünü 1842 Ağustos ayında yaptığı anlaşılan Selçuk İsa Bey Camisi'ne ilişkin çalışmalarında daha önce bahsi geçen mimar Jacques-Jean Clerget ve ressam Clément Boulanger kendisine yardım etmiş ve çizimlerin bir kısmını yapmış olmalıdır.

⁵⁵ Charles Texier, *Description De L'asie Mineure*, II, 279.

⁵⁶ Seyyah caminin 1849 basımlı kitabında tek minaresi olduğu için sultan camisi olmadığını düşünmesine rağmen 1862 basımlı eserinde bu fikrini değiştirmiş gibi görünmektedir. Ancak caminin Yavuz Sultan Selim zamanında yaptırıldığı fikrini nasıl edindiği belirsizdir. Muhtemelen kendinden önceki seyyahlardan edindiği yanlış bilgileri tekrarlamaktadır. Bkz. Age; Texier, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)-II*, 2, 153.

⁵⁷ Charles Texier, *Description De L'asie Mineure*, II, 279.

⁵⁸ Amédée ilk doğu görevinde, bu görevleri yaptığını belirtmektedir. M. Amédée, C.-F.-M. *TEXIER*, II, 20. Pullan ile yazdığı kitabının giriş bölümünde ise bu çizimlerin en azından bir bölümünü kendisinin yapmadığı anlaşılmaktadır, açıklama şu şekildedir: ...gravürler en iyi sanatçılar tarafından ve büyük maliyetlerle yapılmıştır. Çalışmanın büyük masraflı olması nedeniyle, genel olarak erişilebilir olmamıştır; sonuç olarak resmedilen güzel yapılar hak ettikleri ilgiyi görememiştir Charles Texier; R. Popplewell Pullan, *The Principal Ruins of Asia Minor*, DAY & SON, London 1865.

Yukarıda yer alan bilgilerin Texier'nin farklı zamanlarda yayınlanmış kitaplarında, birkaç değişiklik haricinde birbirini tekrarladığı görülmektedir. Kendi anlatımından toplamda dört kere camiye ziyaret ettiğini anladığımız seyyahın camiye dair avludan harime doğru çizilmiş tek bir görseli 1862 tarihli kitabında yayınlanmıştır.⁵⁹ Görsellerin tamamı Londra Kraliyet Arşivi'ne tasniflenip yayınlanması için gönderdiği toplam 27 görüntüden oluşmaktadır. Bunlar ölçülü ya da eskiz halinde plan, uzak görünüş, süslemelerden detaylar, doğu kapısı, mihrap ve minbere ait çok sayıda yazıt ve süsleme ayrıntısıyla çeşitli kitabe metinleri olduğu gibi 1862 tarihli eserinde bir benzerini yayınladığı, suluboya ile renklendirilmiş, caminin hariminden pitoresk bir manzarayı da içermektedir.⁶⁰ Harimdeki çatıların eksikliği, antik sütun başlığı, kubbe içindeki firuze sırlı çini süslemeler, zemini ve kubbenin üzerini kaplayan bitkiler Texier'nin bu pitoresk manzarayı resmetmesine sebep olmuş gibi görünmektedir. (G. 1)

Texier'nin çizimlerinin bir kısmı pek çok seyyahınkinin aksine bilimsel metotlara ve ölçülere dayanmaktadır. İsa Bey Camisi'nde de çizimleri için önce bir eskiz hazırlarken, üzerine ölçülerini de yazdığı pek çok çizimle karşılaşmaktadır.⁶¹ Bu eskizdeki görüntü daha sonra temize geçirdiği ve pembe mürekkeple çizdiği plan ve kesitte görülmektedir.⁶² (G. 2) Planlar incelendiğinde Texier'nin avluda sütun ve duvarların arasındaki kemerleri ölçtüğü, her bir birimi kare bir mekan gibi düşündüğü ve kubbeli olma ihtimalini göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde cephe görünüşünün de bulunduğu çizimde, avluda kuzey tarafında, yalnız iki kubbenin gösterilmiş olması da bu sebeptir. Planlardaki dikkat çekici bir başka ayrıntı çizdiği planda doğudaki kapının üzerinde yer alan minareyi göstermiş olmasıdır. Oysa kitabında caminin yalnızca batı taçkapısı üzerinde bir minaresi olduğundan bahsetmektedir. Planın altına "Şamlı Ali Ebubekir bin Ali tarafından yapılan Efes Camisi" şeklinde not düşmüş, üst tarafında da harimin kuzey cephesinin görünüşüne de yer vermiştir.

⁵⁹ Charles Texier, *Asie Mineure: description géographique*, şekil 53.

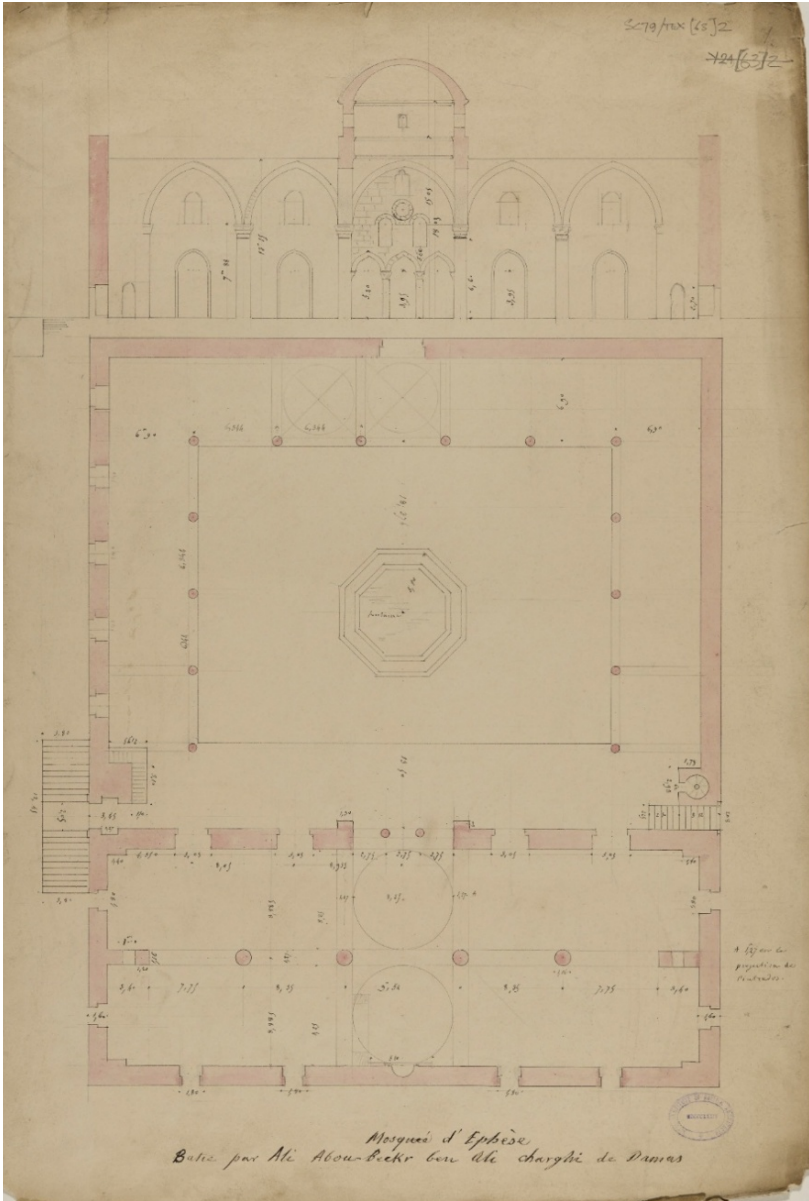
⁶⁰ RIBA, SC79/TEX[63]27.

⁶¹ RIBA, SC79/TEX[63]1.

⁶² RIBA, SC79/TEX[63]2.

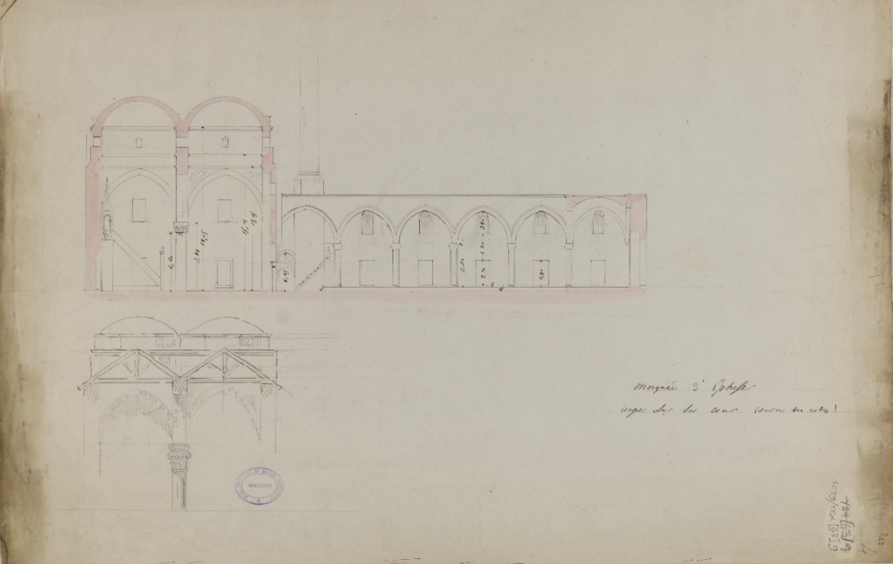

Görsel 1. Harimin batıdan doğuya doğru görünüşü.

Görsel 2. Selçuk İsa Bey Camisi'nin renklendirilmiş plan ve kesiti

Farklı açılardan resmedilmiş harim ve avlunun iki kesiti⁶³ (G. 3) seyyahın rekonstrüksiyon denemeleri arasında yer almaktadır. Örtü ve duvarları kırmızı renkle göstermiş, avludaki kemerleri ve minareyi belli bir yüksekliğe kadar çizmiştir. Avluyu içine alan renkli rekonstrüksiyonda avlunun kuzey ucunda bir kubbe gösterilirken, harimde minber sivri külahıyla yer almıştır. Bunun altında kurşun kalemle çizilmiş harimdeki iki kırma çatının seyyahın ziyareti sırasında olmadığı diğer bazı çizimlerinden anlaşılmaktadır. Bu durumda Texier harim örtüsünü doğru şekilde çizmiş gibi görünmektedir.

Görsel 3. Caminin iki farklı açıdan rekonstrüksiyonu.

⁶³ RIBA, SC79/TEX[63]9.

Görsel 4. Caminin iki farklı açıdan rekonstrüksiyonu.

Benzer diğer bir cephe ve kesit çizimi de rekonstrüksiyon denemeleri arasında gösterilebilir.⁶⁴ (G. 4) Avlunun ve harimin batı tarafını gösteren kesitte herhangi bir yenilik ya da farklılık yokken burada minber tahtının üstünde öncekinden farklı olarak sivri külah yerine basık bir örtünün yer aldığı dikkat çekmektedir. Kesitin üzerinde gösterdiği harim kuzey cephesi ise ilginç bir şekilde kemerli olarak resmedilmiştir.

Çizimler içinde taçkapılardan sadece doğu cephesindeki yer aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ (G. 5) Bu kapının çerçeve ve kemer silmeleriyle bazı süsleme detaylarına yer veren seyyah, daha çok ölçülere odaklanmış gibi görünmektedir. Bununla birlikte aynı kapının eskiz çiziminde⁶⁶ daha önce Falkener'nin çizimlerinden tanıdığımız süsleme öğelerine ve kitabelere yer

⁶⁴ RIBA, SC79/TEX[63]8.

⁶⁵ RIBA, SC79/TEX[63]4.

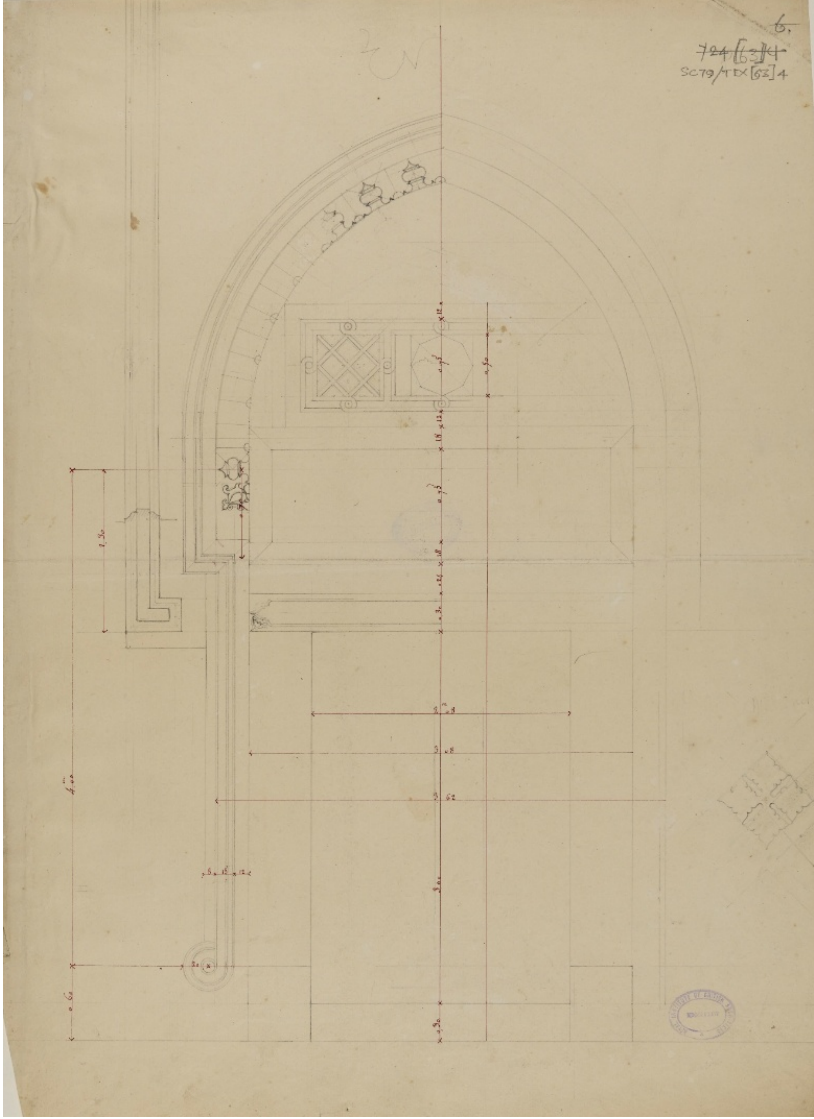
⁶⁶ RIBA, SC79/TEX[63]5.

verdiği görünmektedir. (G. 6) Kitabelerden alınlık üzerinde duran büyük olanı Hicr Suresi'nin 45 ve 46. ayetleridir. 1x3.50 metre boyutlarında ve celi sülüs hatla yazılmıştır. Bunun altında ve atkı taşının üzerindeki ince bir kartuş içinde verilen ikinci kitabe ise Zümer Suresi'nin 73. Ayetinin bir parçasıdır.⁶⁷ Evliya Çelebi ve Falkener bu kitabenin Ra'd Suresi'nin 24. ayeti olduğunu ileri sürmekte, hatta Falkener kapının çizimi üzerinde göstermektedir.⁶⁸ Kâğıdın sağ alt köşesine seyyahın kendi al yazısıyla olması muhtemel bir not düştüğü görülmektedir.⁶⁹ Kâğıt üzerinde, karaladığı çizimler ve notlar diğer detaylar olarak dikkat çekmektedir.

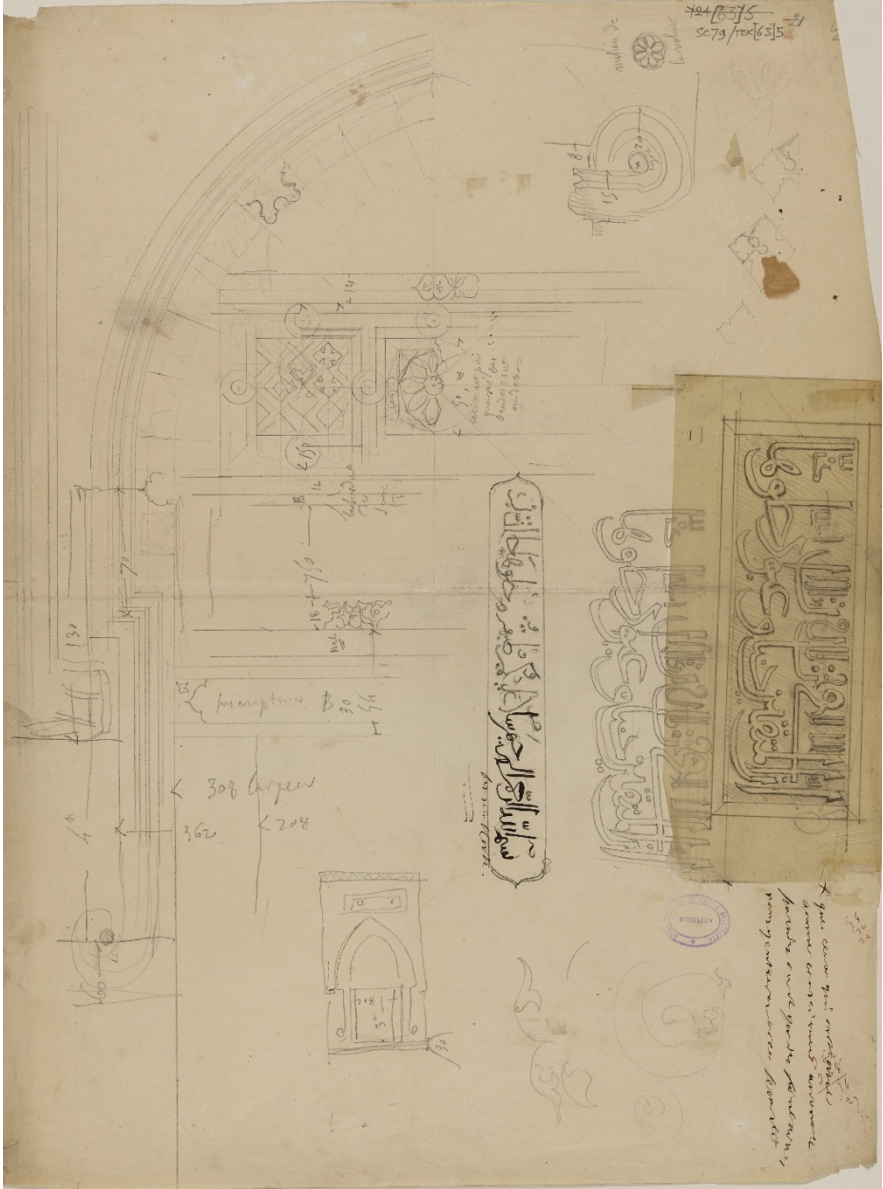
⁶⁷ "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُواهَا خَالِدِينَ" <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmersuresi/4129/71-75-ayet-tefsiri>. (Erişim tarihi: 29.08.2024)

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. kitap 1. cilt, 155; Falkener, *Ephesus and the temple of Diana*.

⁶⁹ Metni okumak mümkün olmamıştır.

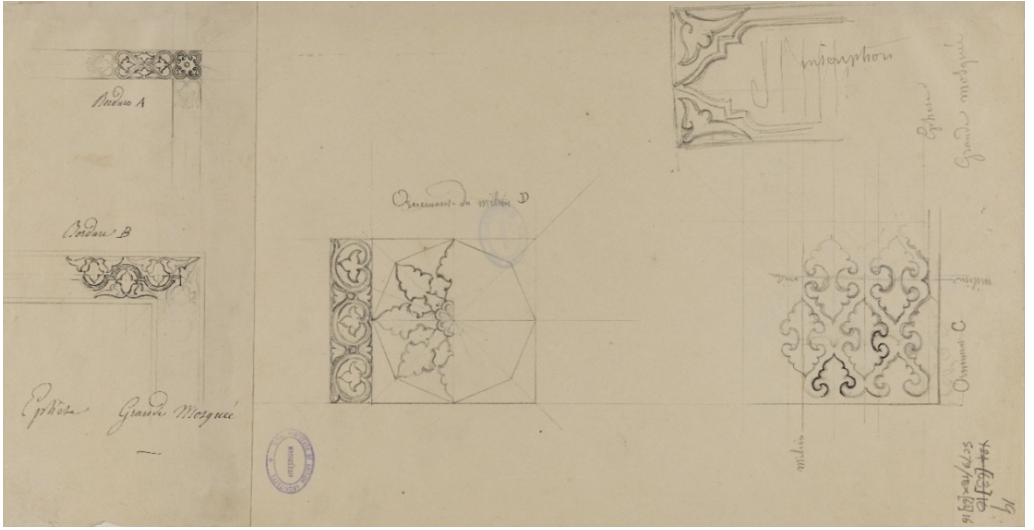

Görsel 5. Doğu taçkapısı.

Görsel 6. Doğu taçkapisının kitabe ve süslemeleriyle bir eskizi.

Bir başka detay çiziminde bu kapının üzerinde yer alan süslemelere yer vermektedir.⁷⁰ (G. 7) Texier'ye göre kitabe panosunun üzerinde bulunan üç süslü kartuşun ortada duranında, sekizgen içinde ters ve düz şekilde palmetin iki değişik formu sergilenmektedir. Süsleme "D" olarak adlandırdığı bu motifin iki yanında kıvrım dallar ortasındaki palmet motiflerinin ardarda gelmesiyle oluşan bordürler vardır. Süsleme "C" ortadaki kartuşun iki yanında bulunan diğer kartuşların görünüşüdür. Düğümlü geçmelerin kare panoları böldüğü yüzeyler üzerine işlenen bu şekiller palmetlerin yan yana dizilmesi ve aralarındaki boşluklarda oluşan spiralden ibarettir. Bordür A ve B ise kitabe panosu ya da bu kartuşları çevreleyen bordürler olmalıdır ki bunlar da yine palmetlerin kıvrım dallar arasındaki çeşitli formlarından meydana gelmektedir. Bu kâğıt üzerinde son olarak kitabe kartuşu gösterilmektedir.

Görsel 7. Doğu taçkapısı üzerindeki süslemelerin ayrıntısı.

⁷⁰ RIBA, SC79/TEX[63]16.

Çizimlerin şüphesiz en ilgi çekici olanı mihraba ait görünümüdür. Bunlar bugüne kadar yapılmış en detaylı ve muhtemelen en doğru çizimlerdir. Texier'nin mihrabın genel görünümüne ait iki çizim yaptığı bunlardan birinin yine eskiz olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır.⁷¹ Mihrap çerçevesi içinde üstte mihrabın büyük kitabesi ve altta mihrap nişiyle kavsara kuşatma kemeri gösterilmiş ve özellikle niş üzerindeki unsurların ölçüleri üzerine not edilmiştir. Kâğıt üzerinde süsleme detaylarına ilişkin çalışmalar ve çeşitli hesaplamalar yapılmıştır. Yine taçkapı çizimindekine benzer, kâğıdın sağ alt köşesine beş satırlık not düşmüşse de yazının okunması güçtür.

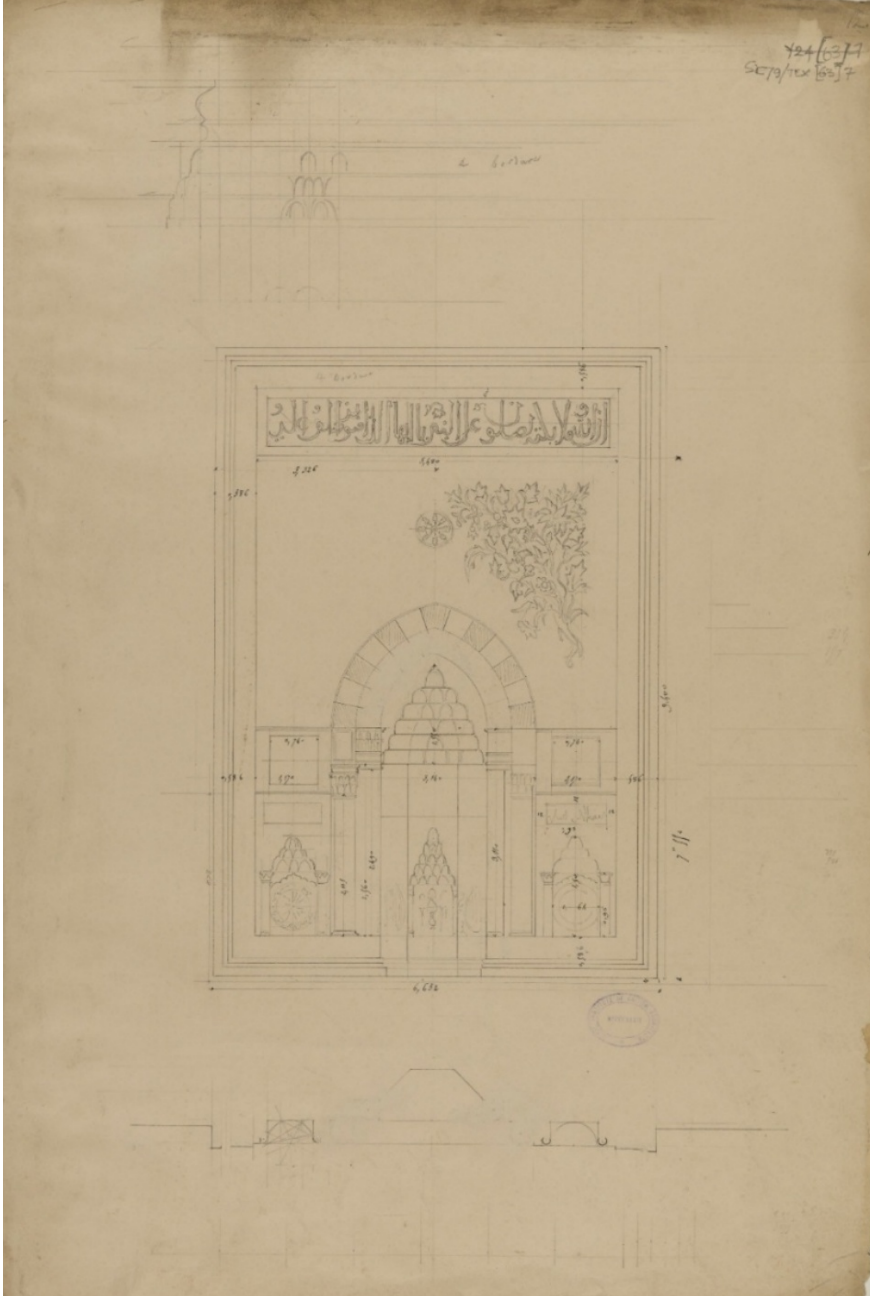
Temize çekilmiş diğer çizimde ölçüler de daha nettir.⁷² (G. 8) En dışta 9.40 x 6.65 metre ölçülerindeki mihrap çerçevesi iç içe geçirilmiş silmelerle oluşturulmuştur. Mihrap alınlığında bugün İzmir Agora Açık hava Müzesi'nde, çiçekli süslemeler içinde ve iki satır olduğu bilinen kitabesi görülmektedir.⁷³ 5x1 metre ölçülerindeki kitabenin Texier yalnızca daha büyük ve celi hatla yazılmış, Ahzab Suresi'nin 56. Ayetini içeren alt satırını göstermiştir.⁷⁴

⁷¹ RIBA, SC79/TEX[63]6.

⁷² RIBA, SC79/TEX[63]7.

⁷³ Bu kitabeden ilk bahseden Evliya Çelebi'dir. Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. kitap 1. cilt, 154. Kitabeyi ilk olarak İzmir Agorasında keşfeden ise Riefstahl olmuştur. Kitabe kırık ve küçük bir parçası kayıptır. Rudolf M. Riefstahl, *Turkish Architecture In Southwestern Anatolia*, Harvard University Press, Cambridge 1931, 72. Görsel 130.

⁷⁴ Üstteki daha küçük harfli satır ise kufi karakterlidir. Ali Haydar Bayat burada "Kâlâllahû subhanehû tebareke ve tealâ" yazdığını ileri sürmektedir. Ali Haydar Bayat, *age*, 957.

Görsel 8. Mihrabın görünümü.

Mihrap köşeliğinde daha önce Falkener'nin resmettiği siyah mermerden düğümlü geçme geometrik şekillerin aksine büyük bir çiçek demeti görülmektedir. Oldukça doğal bir görümün sergileyen çiçekleri Texier yalnız sağ köşelikte göstermiştir. Karşılıklı iki çiçek demeti olması muhtemel köşeliklerin ortasına bir gülbezek yerleştirilmiştir. Bunun altında iç içe iki sivri kemerin kuşattığı mukarnaslı kavsara vardır. Mihrap nişi üç kenarlıdır ve ortadaki kenar üzerinde mukarnaslı kavsarasıyla bir mihrap motifi yer almaktadır. Motifin içinde belli belirsiz bir kandil motifi seçilmektedir. Nişin her iki yanında ise alttan başlayarak birer mihrap motifi, üzerinde muhtemelen kitabesi olan bir kartuş ve onun da üzerinde süsleme ya da kitabelerle süslenmiş kare birer pano daha yer almaktadır.

Oldukça süslü görünen mihrap çizimleri arasında süslemelerin detaylarına ait bazı görseller de yer almaktadır. Bunlardan biri mukarnaslı kavsara ve kavsara kuşatma kemerini gösteren, kırmızı ve beyaz renklerle belirginleştirilmiş mihrap unsurlarına ait çizimleridir.⁷⁵ (G. 9) Orijinal mihrap muhtemelen burada görüldüğü şekilde kırmızı ve beyaz mermerden inşa edildiği için Texier de çizimi bu şekilde renklendirmeyi seçmiştir. Kemerlerin hemen altında bir sütun başlığı ve kavsara içindeki mukarnasların geometrik formları bütün ayrıntılarıyla incelenmiş gibi görünmektedir. Mukarnasların içine ince bir işçilikle palmet ve lotus dallarının birleşiminden oluşan bir motif yerleştirilmiştir. Benzer bir çizimde⁷⁶ (G. 10) yine mihraptaki mukarnasların ölçüldüğü ve farklı açılardan detaylarının incelendiği, mukarnasların iz düşümüne mihrap yerine muhtemelen yanlılıkla minber yazıldığı anlaşılmaktadır.

Mihrap nişinin ortasında bir kandil görüntüsü bulunduğu daha önce değinilmişti. Detay çizimler arasında bu kandilin net bir görüntüsüne yer verilmiştir.⁷⁷ (G. 11) İki yanında iki sütunla sınırlanmış kandil uzun sivri bir kemerle kuşatılmıştır. Kemer ve sütunlar çiçekli kufi yazılarla süslenmiştir. Seyyah, kitabe metinlerini çözümlenmeye çalıştığı çevirileri aynı levha üzerine not etmiştir. Bunlardan uzun olanı çizimlerinde yerini göstermediği minberin inşa kitabesidir. Bu kitabe muhtemelen kavsaranın alt sırasında,

⁷⁵ RIBA, SC79/TEX[63]10.

⁷⁶ RIBA, SC79/TEX[63]11.

⁷⁷ RIBA, SC79/TEX[63]12.

mihrap nişinin içinde yer almaktadır. Kitabenin metni ve çevirisi şu şekildedir:⁷⁸

*Amele hâzâ'l-mihrâb el-mubârek el-'abdu'l-fakîr ilallâhi'l-'azîz
Ebûbekir ibn 'Ali Şûcâ' el-mi'mâr bi'ş-şehri'? Dîmaşk el-mahrûse 'afallâhu
'anhum.*

Bu mübarek mihrabı aziz olan Allah'ın fakir kulu, korunmuş Dîmaşklı mimar, Ali Şûcâ'ın oğlu Ebubekir imâl etti. Allah'ın mağfireti üzerlerine olsun.

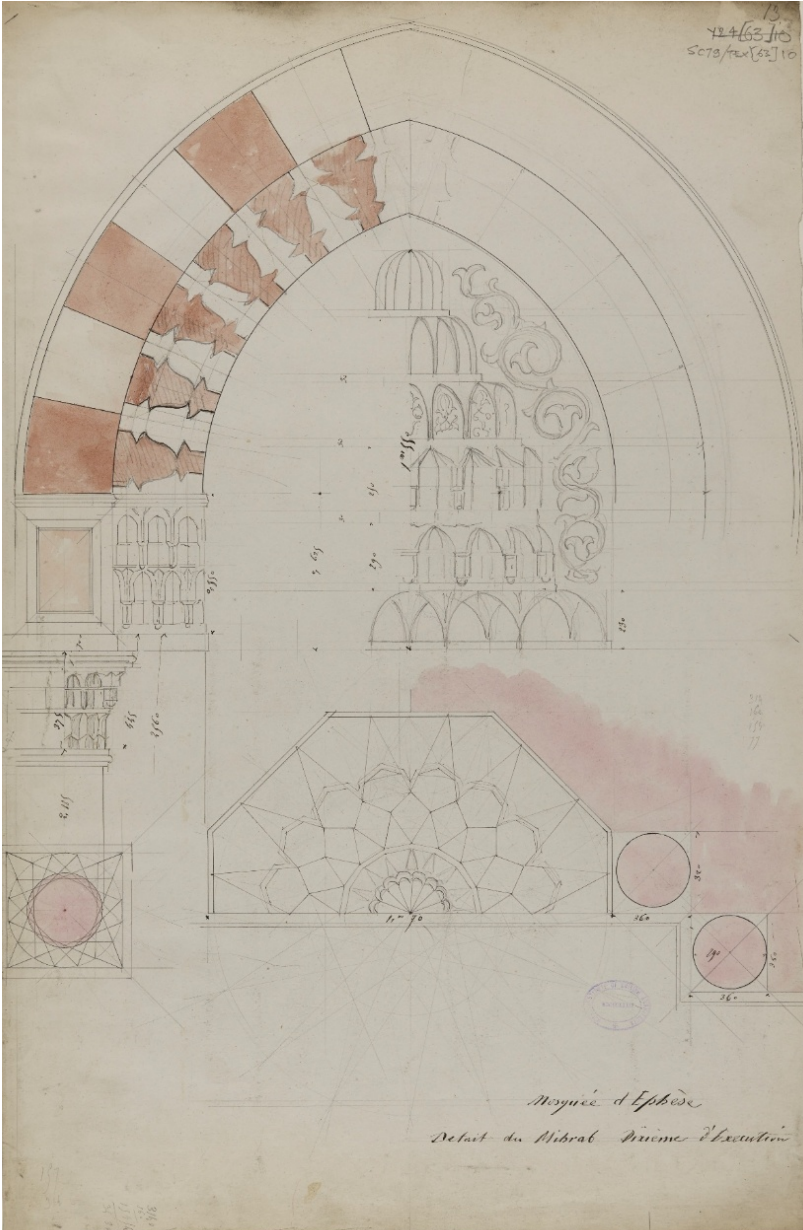
Kitabeden anlaşıldığı üzere mihrabın mimarı Şamlı Ali Şûcâ oğlu Ebubekir adında biridir. Bu kitabe metnini seyyahın farklı bir kağıt üzerine iki defa daha yazıp çözümlemeye çalıştığı görülmektedir.⁷⁹ (G. 12) Aynı levha üzerine yazdığı besmele ve bazı eksikliklerle de olsa Al-i İmran suresi 37. ayetinin⁸⁰ bir bölümü olduğu anlaşılan yazılar ise muhtemelen mihrap nişinin iki yanına konumlandırılmış iki kartuş içinde bulunan kitabelerdir.⁸¹ Bunların bugün İzmir Agora Açık Hava Müzesin'de yer alan mihrap üstündeki büyük kitabeye aynı üslupta yazıldığı ve süslendiği, seyyahın bıraktığı detaylı çizimlerde görülmektedir. (G. 13-14)

⁷⁸ Kitabenin okunmasına katkılarından dolayı Doç. Dr. Abdurrahim Ağyan'a şükranlarımızı sunarız.

⁷⁹ RIBA, SC79/TEX[63]18.

⁸⁰ "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا": Bismillahirrahmanirrahim Kullemâ dehale aleyhâ zakeriyyal mihrâbe, vecede indehâ rızkâ(rızkan). Kaynak: https://kuranikerim.name.tr/KURAN-I_Kerim-meali/KURAN-i_kerim-meallerini-sirala.asp?mealler=37&altun=3&meal-tefsir=AYET. (Erişim tarihi: 31.08.2024).

⁸¹ RIBA, SA71/5-6.

Görsel 9. Mihrap kavsarası ve kemerlerin detayları.

Görsel 13. Mihrapta yer alan kartuşlardan biri içindeki kitabe detayı.

Görsel 14. Mihrapta yer alan kartuşlardan biri içindeki kitabe detayı.

Daha önce Falkener'nin de ayrıntılı şekilde resmettiği iki madalyonun⁸² ise Texier'nin çizimlerinden mihrap nişinin iki yanındaki tali mihrapların ortasını süslediği anlaşılmaktadır. Bunlardan damla formulu olanı⁸³ (G. 15) bugün İzmir'de Çorakkapı Camisi'nin mihrabını süslemektedir ve dua içermektedir. Gerçek boyutunda çizilen söz konusu madalyon palmet ve lotusların süslediği kıvrım dallarla çevrelenmiştir. İçerisindeki istifli Arapça bir dua kitabesi oldukça estetik bir şekilde yazılmıştır.⁸⁴ Daire formulu diğer

⁸² *Ephesus and the temple of Diana*, 156 ve 57 arasındaki görseller.

⁸³ RIBA, SC79/TEX[63]21.

⁸⁴ *Subhane'l-melikü'l-hayyü'l-lezi la yenâmu ve la yemût* (Uyumayan, ölmeyen, her zaman diri olan Melik olan Allah'ın şanı ne yücedir!) Kitabe metni için bkz. Bayat, *age*, 959.

madalyon⁸⁵ ise (G. 16) Esmâ-i Hüsnâ'dan on bir tanesini içermektedir.⁸⁶ Diğerine benzer şekilde kıvrım dallarla üzerinde stilize bitki motifleri içeren süslemelerle kuşatılmıştır.

Görsel 15. Mihrap çerçevesi üzerinde yer alan iki madalyondan biri.

Görsel 16. Mihrap çerçevesi üzerinde yer alan iki madalyondan biri.

Texier'nin çizimleri arasında önemli sayılabilecek bir grup görsel caminin pek bilinmeyen minberine aittir. Falkener'nin gravürleri ve birkaç mermer parçadan ibaret⁸⁷ minbere ait bilgilere Texier'nin bıraktığı arşivdeki birkaç detay çizim kısmen açıklık getirebilecek niteliktedir. Seyyahun, minberi bütün halinde çizmeyişi camiye ziyareti sırasında minberin dağılmış ya da harap olabileceğini düşündürmektedir. Kendisi yayınlarında

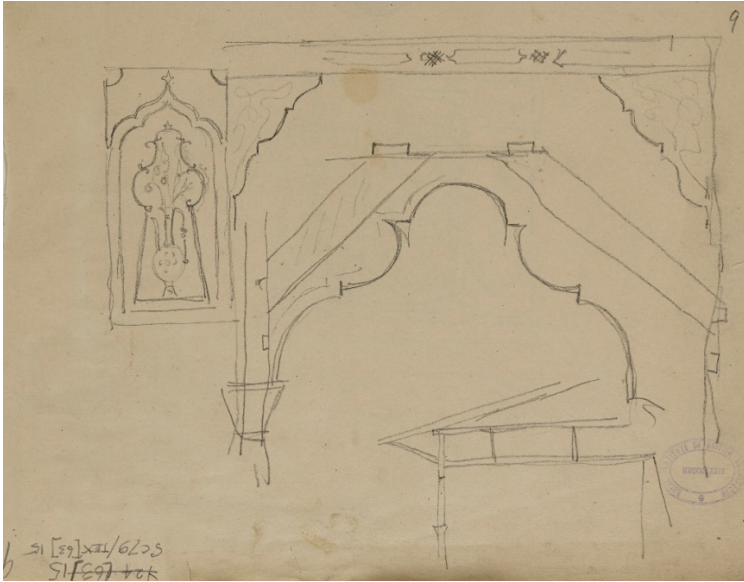
⁸⁵ RIBA, SA71/7.

⁸⁶ İç sırada kufi hat ile: *Ya fettah, ya rezzak, ya azim, ya halim, ya settar.* Dış sırada süliüs hat ile: *Ya hannan, ya mennan, ya sübhan, ya gufran, ya bürhan, ya deyyan.*

⁸⁷ Ali Haydar Bayat, "İsa Bey Camii Minberi (1375)", *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, Selçuk, 1997, 275-81.

bundan bahsetmemekle birlikte cami kesit çizimlerinde minberi ayakta göstermektedir. Ancak bunların restitüsyon denemesi olabileceği ihtimal dahilindedir. Nitekim iki farklı görüntüde minber külâhının farklı gösterimi bu olasılığı güçlendirmektedir. (G. 3-4) Söz konusu görseller üzerinde işaretlediği sütun ve kubbelere kadar olan yükseklik ölçülerine bakıldığında minberin külâha kadar olan yüksekliğinin neredeyse sütun başlıklarının üzerine denk geldiği yani yaklaşık sekiz metre yükseklikte olduğu görülmektedir.

Detay çizimleri ise minberin köşk ve kapı bölümlerini göstermektedir.⁸⁸ Ölçüsüz ve gelişigüzel şekilde çizilmiş bu görsellerden köşkün yanına ibrik şeklinde bir vazıo ve içerisinde çiçekler yer aldığı seçilmektedir. (G. 17) Bu süslemenin tam olarak nerede bulunduğu saptamak güçtür.

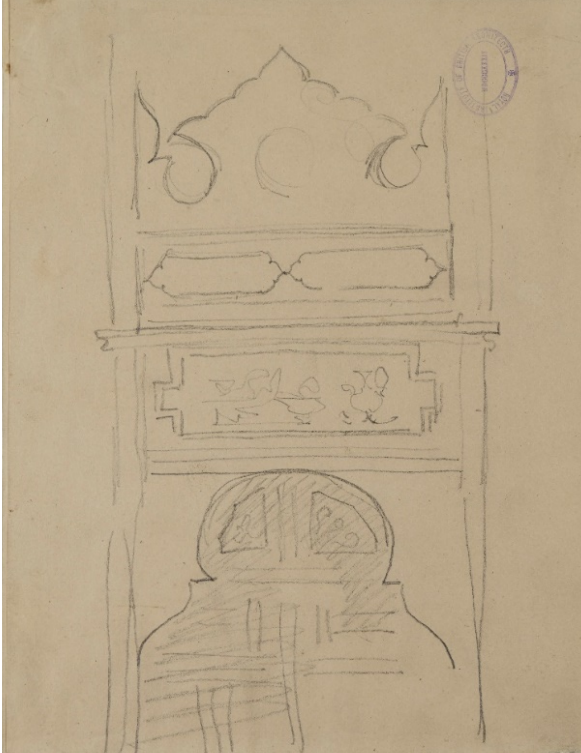

Görsel 17. Minberde köşk bölümü ve süsleme detayı.

Kapı ve üzerindeki alınlık, kitabe kartuşları ve tepelik kısmını gösteren diğer çizimde (G. 18) kapının muhtemelen ahşap kanatları seçilebilmektedir. Aynalıkta üç kandil motifi bulunduğu, tepelik

⁸⁸ RIBA, SC79/TEX[63]15

bölümünün ise palmet şeklinde yukarı sonlanan bir formda olduğu anlaşılmaktadır.

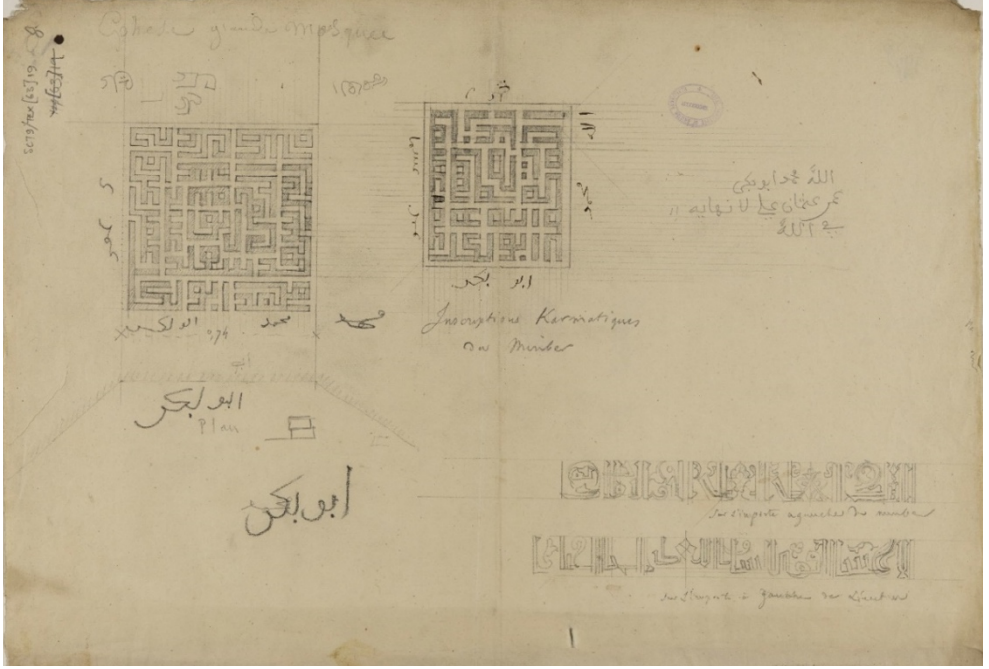

Görsel 18. Minberin önden kısmı görünüşü.

Yukarıda Texier'nin bu minberin mermer olduğundan, aynalıkların geometrik motifler içerdiğinden ve yere yakın bir parça üzerinde usta kitabesinin yer aldığından bahsettiğine değinilmişti. Seyyah bu bilgilere ek olarak minber üzerinde yer alan üç farklı kitabeyi resmetmiştir.⁸⁹ (G. 19) Ancak bunların buldukları yere ilişkin bir bilgi sunmamaktadır. Kitabelerden ikisi seyyahın karmatik diye ifade ettiği kufi yazıların kare birer pano içinde döndürülmesiyle oluşturulmuş ve dört halifeyle peygamberin isimlerini içeren kitabelerdir. Diğer kitabe ise iki satırdan

⁸⁹ RIBA, SC79/TEX[63]19.

oluşan çiçekli kufi bir yazıttır.⁹⁰ Bu yazının alınılıktaki iki kartuşta yer alması olasıdır.

Görsel 19. Minberdeki kufi panolar ve kitabe

Texier'nin diğer çizimleri sütunlar ve sütun başlıklarına ait detaylardır.⁹¹ Farklı formlarda mukarnashlı başlıkları incelediği bir görselde sütunlar ve başlıkların izdüşümüyle yandan görünüşü ölçü belirtilerek işlenmiştir. (G. 20) Her sütun başlığı üzerinde yer alan kitabe şeritleri farklı birer hadis içerir ancak bunlardan üçü "Kale'n-Nebiyü aleyhi's-selâm" ifadesiyle başlamaktadır. Texier'nin yazdığı ya da çizdiği son kitabe görseli de yalnız bu ifadeye yer vermektedir.⁹² (G. 21)

Görsellerin geriye kalanları, motiflerin çalışıldığı birer eskiz bazen de planın kabaca çizildiği ve üzerinde onlarca işlemin yapıldığı folyolar olarak durmaktadır.⁹³

⁹⁰ Kitabe eksik ve hatalı yazım dolayısıyla okunamamıştır.

⁹¹ RIBA, SC79/TEX[63]14.

⁹² RIBA, SC79/TEX[63]25

⁹³ RIBA, SC79/TEX[63]3,13, 17, 20.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Selçuk İsa Bey Camisi'nin özellikle XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında pek çok seyyah tarafından ziyaret edildiği mevcut yayınların çokluğundan anlaşılmaktadır.⁹⁴ Texier'nin yukarıda tanıtılmaya çalışılan çizimleri yayınlanmadığı için Falkener'nin kitabı bu konuda şimdiye kadar en çok atıf alan yayın olmuştur. Texier'nin özellikle kitabeler, mihrap ve bazı detay çizimlerine karşın Falkener'nin taçkapı görünümünü resmetmesi önemli birer belge olarak günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte Texier'nin çizimlerini bilimsel⁹⁵ ve ölçülere dayalı yapması güvenilirliğinin daha fazla olması için bir sebeptir. Ancak her iki seyyahın da İslam ve Türk sanatının henüz yeterince keşfedilmeyişinden kaynaklanan yeterli monografik bilgiye sahip olmamaları⁹⁶ rekonstrüksiyon denemelerinde bazı hatalara yol açmıştır. Dolayısıyla görsellerin doğruluğu diğer seyyahların, erken tarihli çalışmaların, mihrap ve minber gibi unsurların başka yapılarıdaki benzerleriyle karşılaştırılması yoluyla kısmen açıklanabilir.

Yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla gezginlerin büyük bir bölümü camiye St. John Kilisesi ile karıştırmaktadır. Her gelen seyyah öncekinin yazdıklarından etkilenmiş ve yapıyı ziyaret etme ihtiyacı hissetmiştir. Ancak özellikle Falkener ve Texier kendi gözlemlerine dayanarak buranın bir kilise olmadığını çözmüş gibi görünmektedir. Bu yanlış aktarımın sebebini Falkener, "kible üzerindeki ev sahibi" tasvirine bağlamaktadır.⁹⁷ Buradaki ev sahibinden kasıt, Texier'nin çizimlerinden, mihrap nişi içerisinde bulunduğunu anladığımız kandil motifi olmalıdır. Çünkü kandil

⁹⁴ Bunlardan bazıları için bkz. Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. kitap 1. cilt, 153-55; Bruyn, *A Voyage to the Levant*, 20-21; Chishull, *Travels in Turkey and back to England*, 23-24; Chandler, *Travels in Asia Minor*, 124-37.

⁹⁵ Paris Akademileri'ne gönderdiği raporlarında Türk yetkililerin desteği sayesinde ölçü alma, harita çıkarma, süslemeleri yeniden üretme ve detayları inceleme imkanına sahip olduğunu belirtmektedir. Silvia Pedone, "Charles Félix-Marie Texier and the Studies on the Ottoman Architecture of Constantinople: A pioneering Model", *Eurasian Studies*, 10, no. 1-2, 2012, 282-83.

⁹⁶ Makalenin sınırlarının genişlememesi adına detaya girilmemiştir ancak bu konuda bir ön inceleme için Decléty'nin "Les architectes français et l'architecture islamique: les premiers pas vers l'histoire d'un style", *Livraisons d'histoire de l'architecture*, 9, no. 1, 2005, <https://doi.org/10.3406/lha.2005.997>. makalesine bakılabilir.

⁹⁷ Falkener, *Ephesus and the temple of Diana*, 153.

aydınlatma işlevinden çok dini anlamı nedeniyle İslam da dahil pek çok dinde tanrının ışığı ya da tanrının doğrudan kendisiyle özdeşleşmiştir. Bu, kandil motifine sanatsal anlamda ayrıcalıklı bir yer kazandırmıştır. Özellikle Hristiyan sanatında sıklıkla mum ve kandil motiflerine vurgu yapıldığı bilinmektedir.⁹⁸ Bununla birlikte devasa boyutlardaki Memlûk mihraplarının onlarca, bazen yüzlerce kandil asabilmek için özellikle büyük yapıldığı bilinmektedir ve bu dönemden günümüze ulaşabilmiş zengin dekorasyonlu pek çok kandil bulunmaktadır.⁹⁹ Sonradan daha çok mihraplarda motif olarak da görülen kandillerin Anadolu Türk-İslam sanatını da bu anlamda etkilemiş olması ihtimal dahilindedir. Benzer bir örnek olarak Balat İlyas Bey Camisi (1404) mihrabının üst köşelerinde yer alan iki kandil motifi oldukça çarpıcıdır.¹⁰⁰ Milas Firuz Bey Camisi'nin (1396) üç kenarlı mihrap nişinin her bir kenarı üzerinde de birer kandil motifi bulunmaktadır.¹⁰¹ Tanman XIV. yüzyılın sonunda Batı Anadolu Beylikleri mimarisinde bir "Anadolulaşma" yaşandığını buna karşılık taş süsleme sanatında Memlûk etkilerinin devam ettiğini aktarır.¹⁰² Bu nedenle sözü edilen iki camide de taş ustaları Suriye kökenli olsun olmasın Memlûk geleneğinin sürdürüldüğü söylenebilir.

Benzer şekilde geleneği sürdürdüğü anlaşılan diğer unsur Texier'nin mihrap köşeliklerinde gösterdiği yarı stilize yarı gerçekçi çiçek motifleridir. Genel görünüşü itibariye çiçek buketini andıran süsleme dikkatli incelendiğinde palmet, rumi, hatayi ve lotus motiflerinin çeşitlemesini içerdiği anlaşılmaktadır. Bunların arasında karanfil ve birkaç doğal çiçek motifi seçilmektedir. Köşeleri tümüyle kaplayan bu görüntü muhtemelen kompozisyon farklılıklarına ve motif çeşitlendirmelerine rağmen yine Balat

⁹⁸ Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Selda Kalfazade; Özkan Ertuğrul, "Kandil ve Kandilin Motif olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, no. 5, 1989, 24-25.

⁹⁹ Memlûk kandilleri hakkında pek çok yayın yapılmıştır ancak kısa bir özet için bkz. Nasser D. Khalili, *The Timeline History of Islamic Art and Architecture*, Worth Press, China 2005, 107-08; Bernard O'Kane, *Treasures of Islam*, Duncan Baird Publishers, London 2007, 77.

¹⁰⁰ Baha Tanman, "İlyas Bey Camii'ne İlişkin Bazı Düşünceler", *Balat İlyas Bey Külliyesi-Tarih, Mimari, Restorasyon*, ed. M. Baha Tanman; Leyla Kayhan Elbirlik MAS Matbaacılık, İstanbul, 2011, 86.

¹⁰¹ Emine Kayhan; Sema Etikan, "Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, no. 49, 2017, 226.

¹⁰² Baha Tanman, *İlyas Bey Camii'ne İlişkin Bazı Düşünceler*, 90.

İlyas Bey Camisi'nin bir benzeridir. Natüralist üsluplu çiçeklerin pek çok dönem ve uygarlıkta geniş bir kullanım alanı vardır. Ancak İlyas Bey Camisi mihrabının aksine Selçuk İsa Bey Camisi'ndekiler Memlûk üslubunu andırmaktadır. Özellikle Memlûk dokuma, seramik, cam, ahşap süsleme gibi küçük el sanatları incelendiğinde bu kullanıma yakın örnekleri görmek mümkündür.¹⁰³ Öte yandan Falkener'nin resmettiği mihrap köşelikleri ve kuşatma kemeri üzerindeki geçmelerin Texier'de tamamen farklı olması orijinal mihrabın görünümüne ilişkin bir soru işaretidir.

Texier'nin ziyareti sırasında mihrabın büyük ölçüde sağlam olduğu düşünülürse Falkener'nin yanlış rekonstrüksiyon yapmış olduğu düşünülebilir. Nitekim yakın çevredeki benzer mihraplar ve daha fazla ayrıntı vermesi sebebiyle Texier'nin çizimi doğru gibi görünmektedir. Ziyareti sırasında muhtemelen büyük kısmı sökülmiş olan mihrabı Falkener'nin batı taçkapısına benzer şekilde yeniden tasarlamış olması akla yatkındır.¹⁰⁴ Falkener'nin buna benzer şekilde resmettiği diğer öge minberdir. Aynalıklardaki geometrik dekorasyon dışında Texier'ninkinden neredeyse tamamen farklı olan minber görüntüsü Falkener'nin rekonstrüksiyonunda daha çok Arap camilerinde görülenlerin bir benzeridir.¹⁰⁵

Öte yandan Texier'nin minberi bütün halde resmetmeyişinin sebebi belirsizdir ancak "minberin tamamı boyanmış ve yaldızlanmıştır..."

¹⁰³ Örnekler için bkz. Esin Atıl, *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks*, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C. 1981, 29, 52, 175, 218.

¹⁰⁴ Nitekim Texier Ayasuluk'tan Efes'e geçmeden hemen önce köyde Hacı Yorgi adında yaşlı bir Rum'la tanıştığını, bu kişinin köye gelen çok sayıda yabancıyı köye ait bir kalıntıyı yanlarında götürdüklerini söylemektedir. Hatta bazılarının şehrin kapısı üstündeki kabartmaları götürürken yere düşürüp kırdıklarından bahsetmektedir. Dolayısıyla özellikle XIX. yüzyıl boyunca ziyaretçi akınına uğrayan Selçuk ve Efes'in bir yabancı yağmasına maruz kaldığı söylenebilir. Caminin taçkapılarının sökülmesi, dağılmış mihrap ve minberin kayıp parçalarının büyük kısmı ve daha birçok unsuru muhtemelen köye gelen ziyaretçiler götürmüştür. Bkz. Texier, *Description De L'asie Mineure*, II, 279.

¹⁰⁵ Kahire'de Memlûkler döneminde yapılan el Müeyyed Camisi (1415-1420) ve Sultan Kayıtbay Camisi (XV. yüzyıl ikinci yarısı) minberleri örnek gösterilebilir. Bkz. <https://collections.vam.ac.uk/item/O1075519/the-minbar-of-the-funery-photograph-unknown/>; <https://collections.vam.ac.uk/item/O1315118/the-minbar-of-mamluk-sultan-photograph/> (erişim tarihi: 09.09.2024)

şeklindeki ifadesinden en azından büyük oranda ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Texier'in anlatım ve çizimleri incelendiğinde minberin bu haliyle Manisa Ulu Cami'dekin (1366)¹⁰⁶ bir benzeri olduğu söylenebilir. Manisa Ulu Cami'nin minber kapısı üzerindeki kare panolar içindeki kufi yazılar ve usta kitabeleri Texier'in betimlemelerine oldukça benzemektedir. Özellikle Manisa Ulu Cami'nin kapılarından sol kanadının altındaki Antepi usta kitabesi, Texier'in minberin zemine yakın yerinde gördüğü usta kitabesiyle hem yeri hem üslubu açısından neredeyse aynıdır. Bununla birlikte yapım yılı 1376 olan Manisa Ulu Cami minberinin, 1375'te inşa edildiğini bildiğimiz Selçuk İsa Bey Camisi minberiyle bir üslup benzerliğinin olması son derece doğaldır. Ancak İsa Bey Camisi'nde minberin mermer olması onu pek çok benzerinden ayırmaktadır. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin "gerçi minberi ceviz ağacı levhasındandır" şeklinde tanımladığı ahşap aksam minberin kapı kanatları olmalıdır ve muhtemelen Texier'in karmatik olarak adlandırdığı kufi yazı levhaları bu ahşap kanatlar üzerine işlenmiştir.

Minber ve mihrap üzerinde yer aldığını söylediği kitabeler Texier'in çalışmalarından elde edilen diğer önemli ve özgün bilgilerdir. Daha önce yayınladığı kitabında minber üzerinde Ali ibn Davud isimli ustanın adı geçmektedir. Yayınlanmamış görüntülerin içinde ise mihrap üzerinde yer alan ve metnini yazmaya çalıştığı bir sanatçı kitabesinin, Ebûbekir ibn Ali Şûcâ adına düzenlendiği öğrenilmektedir. Ancak bu kitabelerin akıbeti hakkında bir bilgi yoktur. Yapının tek bilinen, büyük sanatçı kitabesi ise batı taçkapısı üzerinde Mimar Ali ibn Muşeymeş adına düzenlenmiştir. Davud oğlu Ali, Ali Şûcâ oğlu Ebûbekir ve Muşeymeş oğlu Ali adlı üç Suriyeli sanatçı arasında bir akrabalık ilişkisi olması muhtemeldir ancak bugünkü bilgilerimizle bunun boyutlarını ve doğruluğunu kanıtlamak imkansızdır.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Manisa Ulu Cami ve minber hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, 32-66.

¹⁰⁷ Z. Sönmez Muşeymiş oğlu Ali'nin Merzifon'daki Çelebi Mehmed Medresesi (1417), Amasya'daki Bayezid Paşa Camisi (1419) ve Ankara'daki Karaca Bey Külliyesinin (1444) mimarı Ebubekir bin Muhammed bin Hamzat'ül Muşeymeş el-Dımuşki'nin yeğeni olduğunu iddi etmektedir. Sönmez yanlış bir şekilde minberdeki Ali bin Davud ismin mihrapta geçtiğini de aktarmaktadır. Ancak haklı olarak bu kişilerin usta-çırak düzeyinde kendi içinde sanatçı

Texier ilginç bir şekilde caminin batısındaki en gösterişli taçkapısına ve kitabesine ne kitabında ne de çizimleri arasında en ufak bir yer vermemektedir. Aynı şekilde kuzey taçkapısına ilişkin de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak doğu taçkapısının kitabesi ve süsleme ayrıntıları Falkener'nin çizdiğiyle hemen hemen aynıdır. Buna karşın Falkener'nin planı üzerinde görülen, revaklı ve kubbeli avlunun hatalı bir rekonstrüksiyon girişimi olduğu açıktır. Oysa Texier avluda kubbesiz bir görünümü seçmiş ya da en azından bu yöndeki şüphelerini belli edercesine kuzey doğu köşeye belli belirsiz iki kubbe işaretlemiştir.

Texier'nin yayımlatma fırsatı bulamadığı bu görüntüler Selçuk İsa Bey Camisi hakkında eksik olan bilgilere katkı sunması açısından önemlidir. Gördüklerini çoğu zaman bilimsel metotlarla yorumlamış ve resmetmeyi başarmıştır. Görünümlerin doğruluğu ise ancak yukarıda yapılmaya çalışılan şekilde karşılaştırma yoluyla bir dereceye kadar kanıtlanabilir. Dolayısıyla dönem kronikleri ve seyahatnameleri bu noktada önem kazanmaktadır. Yapı özelinde Falkener'nin sıklıkla başvurulan eseri Texier'nin çizimlerinin değerinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Texier çoğunlukla gördüğü unsurları resmederken Falkener ağırlıklı olarak bir yeniden üretme ve rekonstrüksiyon sürecini tercih etmiş gibi görünmektedir. Rekonstrüksiyon Texier de dahil olmak üzere çoğu seyyahın sıklıkla başvurduğu bir resmetme yöntemidir. Ancak Texier çizimlerinin daha erken olması, daha fazla detay ve eskiz içermesi ve çoğunlukla ölçülere dayanması gibi faktörler güvenilirliğini artırmaktadır.

yetiştiren ailelere mensup olduklarını dile getirmektedir. Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, 348. Ç. Keskin ise farklı yapılarda izlenen kitabelere göre Muşeymeş ailesine ilişkin bazı bilgiler aktarmakta ve Muşeymeş oğlu Ali'nin Ebûbekir isimli bir mimarın amcası olduğunu dile getirmektedir. Ancak Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi (1417) mimarı olan bu kişinin kitabesinde *Ebû Bekir bin Muhammed Hamza el-Müşeymeş* olarak anıldığı görülmektedir. Dolayısıyla her iki yapıda geçen Ebûbekir isminin farklı kişilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Keskin'in Muşeymeş ailesi hakkında yaptığı güncel tartışmalar ve literatür için bkz. Mustafa Çağhan Keskin, "Syrian-origin architects around Amasya region in the early 15th century", *ITU A/Z*, 12, no. 2, 2015; Çağhan Mustafa Keskin, "A Study on the Architect of The Karacabey Imaret in Ankara: Ahmad Ibn Abu Bakr Al-Dımashqî", *Sanat Tarihi Dergisi*, 28, no. 2, 2019, <https://doi.org/10.29135/std.597434>; Çağhan Mustafa Keskin, "'üstâd ibni üstâd': Erken Osmanlı Mimarlığında Babalar ve Oğullar", *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History*, no. 32, 2023, 353-56.

Öte yandan Texier, mihrap ve minber görünüşünün farklılığı sebebiyle, iç mekanda tamamen farklı bir atmosfer sunmaktadır. Mihrap ve minberde usta isimleriyle süsleme detaylarına yer vermesi yapıdaki Suriye kökenli sanatçıların ağırlığını vurgulaması açısından önemlidir. Ancak aynı kitabeyi defalarca yazıp çözümlenmeye çalışmasına karşın kuzey ve batı taçkapılarını neden dikkate almadığına benzer pek çok yanıtız soru vardır.

KAYNAKÇA

ACUN, Hakkı. *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

"Annonce Du Décès De M. Charles Texier, Membre De L'académie." *Comptes rendus des séances de. l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, no. 15 (1871): 301-06.

ATIL, Esin. *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1981.

BAYAT, Ali Haydar. "Anadolu Beylikleri Döneminin En Önemli Eserlerinden Aydınoğlu İsa Bey Camii Kitabeleri." X. Türk Tarih Kongresi, 1991.

———. "İsa Bey Camii Minberi (1375)." *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, Selçuk, 1997.

BRUYN, M Corneille le. *A Voyage to the Levant: Or Travels on the Principal Parts of Asia Minor, the Islands of Scio, Rhodes, Cyprus & with an Account of the Most Considerable Cities of Egypt, Syria and the Holy Land*. London, 1702.

CHANDLER, Richard. *Travels in Asia Minor*. London: R Marchbank, 1775. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10366610?page=9>.

CHISHULL, Edmund. *Travels in Turkey and Back to England*. London, 1747.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa. "Kestanepazarı Camii." In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 312-13Türkiye Diyanet Vakfı, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kestanepazari-camii>.

DECLÉTY, Lorraine. "Les Architectes Français Et L'architecture Islamique: Les Premiers Pas Vers L'histoire D'un Style." *Livraisons d'histoire de l'architecture* 9, no. 1 (2005): 73-84. <https://doi.org/10.3406/lha.2005.997>.

DUCHATEAU, Julien. "Notice Nécrologique Sur Charles Texier." *L'Athénée oriental: Mémoires*, no. 32 (1873).

Grove Art Online. Oxford University Press, 2003.

EMRE, Necmettin. "Aydınoğlu İsa Bey Camii." *Arkitekt* 103-104 (1939): 169-73.

EVLİYA ÇELEBİ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. Edited by Seyit Ali Kahraman. Vol. 9. kitap 1. cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

FALKENER, Edward. *Ephesus and the Temple of Diana*. London: DAY & SON, 1862. https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/falkener1862/0186/info.thumbs#col_image.

Forschungen in Ephesos. Viyana: Alfred Hölder, 1906.

KALFAZADE, Selda. "Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış." *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-Aydınoğulları Tarihi*, 2010.

KALFAZADE, Selda - Ertuğrul Özkan. "Kandil Ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine." *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2, no. 5 (1989): 23-34.

———. "Aydınoğlu Mimarisi İçinde İsa Bey Camii'nin Değerlendirilmesi." *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1988.

———. "İsâ Bey Camii." In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 476-78. *Türkiye Diyanet Vakfı*, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isa-bey-camii--izmir>.

KAYHAN, Emine - Sema Etikan. "Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, no. 49 (2017): 222-41.

KESKİN, Çağhan Mustafa. "'Üstâd İbni Üstâd': Erken Osmanlı Mimarlığında Babalar Ve Oğullar." *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History*, no. 32 (2023): 347-65.

KESKİN, Çağhan Mustafa. "A Study on the Architect of the Karacabey Imaret in Ankara: Ahmad Ibn Abu Bakr Al-Dımashqî." *Sanat Tarihi Dergisi* 28, no. 2 (2019): 473-81.

KESKİN, Mustafa Çağhan. "Syrian-Origin Architects around Amasya Region in the Early 15th Century." *ITU A/Z* 12, no. 2 (2015): 19-33.

KHALILI, Nasser D. *The Timeline History of İslamic Art and Architecture*. China: Worth Press, 2005.

KÖKDEMİR, Görkem. "Magnesia and Maeandrum: 300 Yıllık Araştırma Tarihçesi '1715-2015'." *Anadolu* 41 (2015): 159-85.

M. AMÉDÉE, Boudin. C.-F.-M. *Texier, Chevalier De La Légion D'honneur*. Vol. II, Paris, 1870.

O'KANE, Bernard. *Treasures of Islam*. London: Duncan Baird Publishers, 2007.

OGAN, Aziz. "Aydin Oğullarından İsa Bey Cami'i." *Vakıflar Dergisi III* (1956): 73-80.

OLIVER RAYET, Albert Thomas. *Milet Et Le Golfe Latmique*. Paris, 1877.

OTTO-DORn, Katharina. "Die Isa Moschee in Ephesos." *Istanbulur Forschungen* 17 (1950): 115-31.

PEDONE, Silvia. "Charles Félix-Marie Texier and the Studies on the Ottoman Architecture of Constantinople: A Pioneering Model." *Eurasian Studies* 10, no. 1-2 (2012): 281-98.

PULLAN, Charles Texier; R. Popplewell. *The Principal Ruins of Asia Minor*. London: DAY & SON, 1865.

RIEFSTAHL, Rudolf M. *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*. Cambridge: Harvard University Press, 1931.

SÖNMEZ, Zeki. *Başlangıçtan 16. Yüzyula Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

TANMAN, Baha. "İlyas Bey Camii'ne İlişkin Bazı Düşünceler." In *Balat İlyas Bey Külliyesi-Tarih, Mimari, Restorasyon*, edited by M. Baha Tanman; Leyla Kayhan Elbirlik. İstanbul: MAS Matbaacılık, 2011.

TEXIER, Charles. *Asie Mineure: Description Géographique, Historique Et Archéologique Des Provinces Et Des Villes De La Chersonnèse D'asie*. 3 vols. Paris: Firmin-Didot, 1862.

———. *Description De L'asie Mineure*. Vol. II, Paris: Typographie de Firmin Didot Freres, 1849.

———. *Description De L'asie Mineure. Beaux Arts, Monuments Historiques, Plans Et Topographie Descités Antiques*. Vol. 1-2-3., Paris: Firmin-Didot, 1839.

———. *Discription De L'armenie, La Perse, Et La Mésopotamie*. Vol. I, Paris: Firmin-Didot, 1842.

———. *Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi Ve Arkeolojisi*. Translated by Kazım Yaşar Koprman. 3 vols. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, 2002.

———. *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi Ve Arkeolojisi)-Ii*. Vol. 2, 2002.

———. *Küçük Asya; Coğrafyaya, Tarihe, Asar-ı Âtikâya Ait Tarif*. Translated by Ali Suat. 3 vols. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1923-24.

TEXIER, Charles - Adolphe Dureau de La Malle. *Notice Sur L'exploration De L'asie Mineure: Faite Par Ordre De M.Le Ministre De L'instruction Publique, Pendant Les Années 1833 À 1837*. Imprimerie de Firmin-Didot frères, 1837.

XIVREY, Jules Berger de. "Voyage De M. Texier." In *Essais D'appréciations Historiques, Ou, Examen De Quelques Points De Philologie, De Géographie, D'archéologie Et D'histoire.*, 187-243. France: Desforges, 1837.

YERASIMOS, Stefanos. "Texier, Charles." In *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 260-61. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.ribapix.com/search?adv=false&cid=0&mid=0&vid=0&q=%C4%B0sa%20Bey%20Mosque&sid=false&isc=true&orderBy=0>

<https://www.erolsasmaz.com/?oku=422>

<https://tarihgezisi.com/camiler/isa-bey-camii-selcuk-izmir/>

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4129/71-75-ayet-tefsiri>

https://kuranikerim.name.tr/KURAN-I_Kerim-meali/KURAN-i_kerim-meallerini-sirala.asp?mealler=37&altun=3&meal-tefsir=AYET.

<https://collections.vam.ac.uk/item/O1075519/the-minbar-of-the-funery-photograph-unknown/>

<https://collections.vam.ac.uk/item/O1315118/the-minbar-of-mamluk-sultan-photograph/>

Arşiv Kaynakları

RIBA, SC79/TEX[63] 1	RIBA, SC79/TEX[63] 9	RIBA, SC79/TEX[63] 17
RIBA, SC79/TEX[63] 2	RIBA, SC79/TEX[63] 10	RIBA, SC79/TEX[63] 18
RIBA, SC79/TEX[63] 3	RIBA, SC79/TEX[63] 11	RIBA, SC79/TEX[63] 19
RIBA, SC79/TEX[63] 4	RIBA, SC79/TEX[63]12	RIBA, SC79/TEX[63] 20
RIBA, SD79/TEX[63] 5	RIBA, SC79/TEX[63] 13	RIBA, SC79/TEX[63] 21
RIBA, SC79/TEX[63] 6	RIBA, SC79/TEX[63] 14	RIBA, SC79/TEX[63] 25
RIBA, SC79/TEX[63] 7	RIBA, SC79/TEX[63] 15	RIBA, SC79/TEX[63] 26
RIBA, SC79/TEX[63] 8	RIBA, SC79/TEX[63] 26	RIBA, SC79/TEX[63] 27
RIBA, SA71/ 5	RIBA, SA71/ 6	RIBA, SA71/ 7